

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

3 • 1996 årg. 81

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. Derek Fewster, Fil.stud. Henrika Tandefelt

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) • Max Engman • Derek Fewster
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Henrik Meinander • Beatrice Moring • Alexandra Ramsay
Henrik Stenius • Nils Erik Villstrand • Anna-Maria Åström

CAFE
Kafka

Svenska Teatern
tfn 171 380
049-797 593

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Redaktionen för Historisk Tidskrift för Finland har bytt adress. Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till den nya adressen:

Historisk Tidskrift för Finland
Historiska institutionen
Pb 4 (Universitetsgatan 5)
00014 Helsingfors universitet.

Redaktionen har expediti-
onstid tisdagar 10-12
Tel. 09/191 22 836
Fax 09/191 23 217

Uppbådet i Raseborgs västra härad 1711

Rymning som tyst protest

ANTTI KUJALA

Uppbådssystemet byggde på en urgammal allmän bondevärnplikt, ”man ur huse”, som trädde i kraft när fienden hotade. Emellanåt uppådades bara en del av männen. Uppbådet förlorade småningom sin betydelse i rikets försvar i och med först utskrivningarna och därefter indelningsverket, men den gamla uppfattningen om en skyldighet att försvara landet bevarades i folkminnet. Ofta tolkades försvarsskyldigheten som att den gällde enbart det egna landskapet. I vissa svenska landskap motiverade uppbådsfolket under kriget 1675–1679 sin tredska med denna princip.¹

Under Stora nordiska kriget gav krigsledningen redan hösten 1702, efter Nöteborgs fall, order om att låta öva uppbådsfolket i Finland. Uppbådet i norra Österbotten samlades till vintern 1702–1703 i Uleåborg, men den långa sysslolösheten i väntan på ett fientligt anfall som aldrig kom, ledde till att en stor del av männen rymde till hemorten. När ryssarna belägrade Viborg våren 1710 använde man sig åter i större utsträckning av uppbådat folk.² Överbefälhavaren Georg Lybecker gav den sista maj 1710 order om att Finlands upp- bådsfolk skulle samlas för att försvara Viborg, men i de tre sydliga länen hade man knappast alls övat folket. På grund av den högre rekryteringsbördan var bristen på vapenföra män större där än i Österbotten och ordern måste till denna del återtas, vilket till en del också berodde på underhållsproblem.

Endast från södra Österbotten begav sig 2600 man sommaren 1710 på marsch mot Kymmene älv, men bara 700 kom fram. Den allmänna ekonomiska nöden, omsorgen om kvarblivna familjemedlemmar, provianterings-

¹ Lauri Kujala, *Pohjanmaan puolustus suuren pohjan sodan aikana*, Hist. turk. 39 (Helsinki 1953), s. 7–15.

svårigheter, uppvigling i ledet och meddelandet om Viborgs fall gjorde sitt. Enligt uppviglarna var österbottningarna enbart skyldiga att försvara det egna landskapet. Landshövdingen Lorentz Clerck hade dessutom föregått med dåligt exempel genom att utebli från expeditionen och utse en häradshövding utan krigserfarenhet till chef. Endast huvuduppviglarna bestraffades.³

När man i Sverige 1710 uppbadade folk för att avvärja det danska angreppet, gjorde uppådsfolket sig inte bara skyldigt till desertering, utan i vissa län utbröt öppet myteri. Krigets och stormaktstidens bördor hade synbarligen inte lyckats förlama allmogen lika grundligt som i Finland.⁴ Inom den ordinarie krigsmakten var läget inte så mycket bättre. Deserteringar i masskala drabbade de trupper som uppställdes i Finland under hela Stora nordiska kriget. Också i Finland förekom väpnat motstånd mot utskrivningar, om också en enda gång. Desertörer ansatte tjänstemän i Sysmä 1706.⁵

Förutsättningarna för Nieroths operationer 1711

Slaget vid Poltava 1709 gjorde slut på Sveriges ställning som stormakt. Karl XII flydde till Turkiet och förde därifrån ett skuggkrig mot Ryssland ända fram till 1714.⁶ Ledningen av rikets försvar övergick de facto till defensionskommissionen, som var en del av rådet.

Motgångarna fortsatte under 1710, de ryska trupperna erövrade Livland, Estland och Viborg, vilket öppnade vägen till resten av Finland. Viborgs fall medförde att Lybecker avsattes som överbefälhavare i Finland. Hans efterträdare generallöjtnant Karl Gustav Nieroth fick även befogenhet som generalguvernör i Finland.⁷ Försvarets största problem var att det rådde brist på va-

³ K. O. Lindeqvist, *Isonvihan aika Suomessa* (Porvoo 1919), s. 80–81. Kujala, *Pohjanmaan puolustus*, s. 48–77. Eirik Hornborg, *Karolinen Armsfelt och kampen om Finland under Stora nordiska kriget* (Helsingfors 1952), s. 93.

⁴ Aulis J. Alanen, *Etelä-Pohjanmaan historia* IV:1 (Vaasa 1948), s. 90–100. Kujala, *Pohjanmaan puolustus*, s. 122–126. Lindeqvist, s. 83. Hornborg, s. 95–96, 301.

⁵ Lindeqvist, s. 87–88. Kujala, *Pohjanmaan puolustus*, s. 124–125. Heikki Ylikangas, *Mennyt meissä. Suomalaisen kansanvallan historiallinen analyysi* (Porvoo 1990), s. 67, 81–82.

⁶ Lindeqvist, s. 60–64. Hornborg, s. 295–298, 320.

⁷ Eric Tengberg, *Från Poltava till Bender. En studie i Karl XII:s turkiska politik 1709–1713* (Lund 1953).

⁸ Lauri Kujala, 'Suuri Pohjan sota ja Suomi', *Oma maa* XII (Porvoo 1962), s. 325. Raimo Ranta, *Viipurin komendanttikunta 1710–1721. Valtaus, hallinto ja oikeudenhoito*, Hist.tutk. 141 (Helsinki 1987), s. 31–77. Armas Luukko, *Suomen historia 1617–1721* (Porvoo 1967), s. 729–730.

penföra män eftersom så många skrivits ut till Karl XII:s krigståg. Nieroth kompletterade dock de decimerade regementena med hård hand så att den finska arméns totala styrka i september 1711 uppgick till över 9000 man. För att få fram de medel som behövdes gav han myndigheterna order att driva in skatterester på ett sätt som jämförts med en främmande ockupationsmakts metoder.⁸

Efter litet mer än två månaders verksamhet gav Nieroth den 25 november 1710 order om att varje vapenför man, inklusive ståndspersoner, skulle vara redo att vid behov rycka ut till landets försvar. Uppbådslängder skulle uppgöras och endast de som var oförmögna till vapentjänst, gubbar och barn, fick utelämnas. I Österbotten fanns sedan tidigare ett uppåd, som omfattade 7000 man, medan uppådet i Tavastehus och Nylands respektive Åbo och Björneborgs län uppgick till 10 000 man var.⁹

Nieroth var otvivelaktigt medveten om sina föregångares mycket dåliga erfarenheter av uppåden. Senare tiders historiker har förundrat sig över att han trots det gick in för uppåd. Gardberg konstaterar, att man inte 1711 borde ha uppådat folk utan att kronan stod för provianten. Hornborg menar att uppåden snarast var till skada, militärt betydelselös och att de aldrig borde ha sammankallats, medan Ylikangas karakteriserar tanken på en uppådsarmé som dödfödd.¹⁰

De som ansvarade för rikets försvar var heller inte ovetande om uppådens verkliga värde. Konungen och rådet hyste ingen tilltro till uppåd, liksom inte heller Lybecker. Nieroth var omständigheternas fånge, ty trots order från konungen sände defensionskommissionen vare sig spannmål eller män; Nieroth blev tvungen att skrapa samman också de sista reserverna i Finland. Man var nog i Stockholm medveten om hotet mot Finland, men någon hjälp kom inte.¹¹

⁸ Toivo J. Paloposki, 'Suurvallan loppu', *Suomen historia* 3 (Espoo 1985), s. 258–259. Hornborg, s. 107. Lindeqvist, s. 176–189.

⁹ J. A. Lagermark, 'Försvaret av det egentliga Sveriges Östersjökust, Västra Sverige och Finland 1711', *Karolinska förbundets årsbok* 1928, s. 83. Lindeqvist, s. 83–84.

¹⁰ John Gardberg, *Vasatiden och karolinska tiden*, Karis socken från forntiden till våra dagar V (Ekenäs 1968), s. 378. Hornborg, s. 301. Heikki Ylikangas, *Lohjalaisten historia Ruotsin vallan vuosisatoina*, Lohjalaisten historia I (Helsinki 1973), s. 353.

¹¹ H. E. Uddgren, *Kriget i Finland år 1713* (Stockholm 1906), s. 24, 29. *Historiska handlingar* VII (Stockholm 1870), s. 22–23, 258–263. Hornborg, s. 119–120. Voitto Ahonen, *Jällelrakennuksen politiikka ja talous. Kaupunkien toipuminen isostavihasta noin vuoteen 1740*, *Hist.tutk.* 146 (Helsinki 1988), s. 19.

Nieroth medgav också själv att Finland befann sig i ett sämre tillstånd än han kunnat vänta sig.¹² Redan 1702 och följande år hade det visat sig svårt att finna tillräckligt med män för att komplettera arméns led, i synnerhet i södra Finland. Någon ny rekrytering i normal ordning genom indelningsverket kunde Nieroth inte ty sig till 1710 eller 1711. Vid denna tid fanns det längre i medeltal bara en arbetsför man i åldern 15–60 år på varje hemman och 1711 var vart tionde hemman öde i Tavastland och Nyland. Pest hemsökte landet 1710 och i början av 1711. Tung beskattning, leveranser, skjutspålgor och inkvartering betungade bönderna i hög grad också utan uppbådstväng.¹³

Den tomma krigskassan och det svåra försörjningsläget medförde att Nieroth inte innan hösten 1711 kunde hålla mera än 2–3000 man samlade samtidigt.¹⁴ Det var i hög grad på grund av detta läge han blev tvungen att låta öva uppbåden, vilket också förutsattes i en order från konungen. I maj 1711 fick Nieroth motta ett brev från Karl XII i Bender, daterat i början av januari, där denne befallde Nieroth att ”låta Wänja Allmogen at handtera gevähr, och anmana dem både i skogar och elliest at hänga effter Fienden, och giöra honom skada”. Samtidigt bromsade konungen dock försvarsförberedelserna genom att ge direktiv om att efterskänka skatterester, vilket ledde till att krigskassan och magasinen förblev tomma och till att Nieroth inte kunde hålla hela sin armé samlad.¹⁵ Det må dock konstateras, att regeringen i Stockholm tillämpade konungens vilja beträffande skatteresterna på ett sätt, som i praktiken knappast underlättade böndernas ställning.¹⁶

Krigsteatern i Finland 1711

Nieroths andra år i Finland innebar att initiativet övergick till svenskarna. Ännu vid årsskiftet ryktades att ryssarna hotade Helsingfors, men den turkiska krigsförklaringen band tsarens huvudstyrka i söder. När skörden bärgats i slutet av sommaren och hela armén tack vare det förbättrade försörjningsläget kunde hållas samlad avsåg Nieroth att rycka fram så nära Viborg som

¹² Lagermark, s. 82.

¹³ Hornborg, s. 104–106, 301, 320. Lindeqvist, s. 100–136. Ylikangas, *Lohjalaisten historia*, s. 342–350.

¹⁴ Lindeqvist, s. 297.

¹⁵ G. Yrjö Koskinen (toim.), *Lähteitä Ison vihan historiaan I* (Helsinki 1865), s. 165–166, 196–198. Hornborg, s. 118–120. Gardberg, s. 378.

¹⁶ Lindeqvist, s. 184–189.

möjligt. På detta sätt skulle skörden i området kring staden falla i svenska händer och garnisonen med svältens hjälp tvingas kapitulera.¹⁷ Redan i maj sände Nieroth trupper för att avskära vägförbindelsen mellan Viborg och Petersburg. Spärren upprätthölls till augusti, när generalmajor Jacob Bruce ryska förband marscherade till Viborg. En svensk flotteskader blockerade sedan juni Viborgska vikens mynning, medan överste Karl Gustav Armfelt opererade på Näset.¹⁸

Sommaren 1711 avancerade Nieroths huvudarmé längre österut till Veckelax där man grundade en bas och uppförde magasinsbyggnader. Hans trupper började marschera därifrån till Villmanstrand den 26 september. Bruce, som förfogade över 5000 man, inväntade inte ett svenskt angrepp i Viborg, utan retirerade till Ingermanland och överlät stadens försvar till garnisonen. När Nieroth fick veta att ryssarna led av livsmedelsbrist lät han bli att angripa Viborg och stannade i Villmanstrand i två månader. Till skydd för magasinerna i Veckelax hade han lämnat 1200 man och förråden i Kymmene bevakades också av en mindre styrka.¹⁹ Samtidigt störde Armfelt ryssarnas landförbindelse med Viborg. Vinterns ankomst avbröt dock försöken att svälta ut staden. När risken för att havet skulle frysa ökade, blev flottavdelningen tvungen att avlägsna sig från Viborgska viken i början av december. Förbindelserna mellan Veckelax och Villmanstrand löpte inte utan problem. Manskapet plågades av kölden och i december lät Nieroth soldaterna återvända till sina rotar för att ta igen sig. Hans aktivitet var ingalunda helt utan resultat; han lyckades driva in skatter från Viborgs omgivningar och komplettera Viborgs regemente. Initiativet hade övergått till honom.²⁰

Nieroth avled i Pernå den 25 januari 1712, synbarligen av överansträngning. Han var den mest kompetenta av överbefälhavarna i Finland under Stora nordiska kriget, men han hade också ett bättre utgångsläge genom att han hade vidare fullmakter och genom att Turkiet band ryska styrkor i söder. Trots allt lyckades inte heller han störa fienden med mera än några patrullskärmytslingar, vilket kan ses som ett uttryck för landets dåvarande svåra läge. Regeringen utnämnde Lybecker till överbefälhavare på nytt, trots att denne re-

¹⁷ Lindeqvist, s. 289. Lagermark, s. 15, 87. Evgenii V. Anisimov, *The Reforms of Peter the Great. Progress through Coercion in Russia* (Armonk 1993), s. 128–134.

¹⁸ Hornborg, s. 117–121. Ranta, s. 81–84.

¹⁹ Nieroths kopiebok IV, s. 2145–2146. RA. Lagermark, s. 87. Ranta, s. 85–86.

²⁰ Hornborg, s. 121–123. Lindeqvist, s. 306–308.

²¹ Lindeqvist, s. 308–311. Paloposki, s. 259. Ranta, s. 88–89.

dan ådagalagt sin ringa förmåga. Som första åtgärd gav Lybecker upp positionen vid Veckelax och placerade huvudförsvarslinjen vid Kymmene älv.²¹

Som en del av sin offensiv under sensommaren och hösten 1711 planerade Nieroth att låta uppbådsfolk från Raseborgs båda härad marschera till Veckelax för att ta över bevakningen av basen. Denna uppsats avser att visa varför detta misslyckades.²²

Rättegångar

Det misslyckade uppbådet i Raseborgs västra härad behandlades vid urtima ting i Pojo och Karislojo 12–13.12., i Tenala och Kisko bol 14–15.12. samt i Karis och Ingå 18–20.12.1711. Häradshövdingen Jonas Berger verkade som domare och kronofogden Peter Hahn som åklagare. Nieroth hade själv gett order om att ordna rättegångarna. Böndernas tredska, vägran att bryta upp och rymningar betraktades såsom brott mot konungen. Målen kunde inte behandlas vid ordinarie ting eftersom även nämndemännen fanns bland de åtalade. Landshövding Johan Creutz blev i efterhand tvungen att acceptera att länsmän, postbönder och gästgivare stannat hemma för att de skulle kunna insättas som nämndemän. Trots det blev Hahn ytterligare tvungen att komplettera nämnderna med bro- och jaktfogdar, vilkas uteblivande han legaliserade i efterskott, för att man skulle få ihop ett behövligt antal nämndemän.²³ De som var helt utan skuld var alltså verkligt få.

Till grund för rättegångarna låg en rulla över häradets män som uppgjorts i januari 1711 på Nieroths order 25.11.1710. De i rullan upptagna indelades sockenvis i åtta kategorier:

1. De som avlidit eller inskrivits i armén under tiden mellan januari och marschordern.
2. Gamla oförmögna och bräckliga gubbar, halvvuxna ynglingar och andra som hade laga förfall. Redan Nieroths order gav dessa rätt att stanna hemma.
3. De som vid tiden för marschordern var på resor, i huvudsak på årliga besök i Stockholm för att sälja humle och trävaror för att få salt och pengar till kronoutsylderna.
4. De som marscherat till Vik i Sjundeå eller ända till Helsinge, där officerarna gett dem order att återvända.

²² Ylikangas har tangerat dessa händelser i *Lohjalaisten historia*, s. 352–353, likaså Gardberg i Karis sockens historia V, s. 375–378.

²³ Raseborgs läns domsagas dombok 1711, s. 744–746, 764, 777, RA.

5. De som marscherat, men på eget bevåg vänt om och återvänt före man nått Vik eller Helsinge.

6. De som stannat hemma utan tillstånd.

7–8. De som uteblivit från tinget; den åttonde gruppen omfattade personer som intygades vara gamla, sjuka eller minderåriga, medan de som tillhörde den sjunde skulle instämmas på nytt.²⁴

Hahn väckte åtal endast mot personer i grupperna 5–6 och rätten dömde envar till 40 marks böter enligt kapitel 32 i landslagens (1442) konungabalk. I december 1711 bötfälldes sammanlagt 459 man. Åtminstone en del av dem som uteblev från tinget hördes vid urtima ting i december 1712, men vi känner endast de bestraffades namn från saköreslängderna. Samtliga domar underställdes Åbo hovrätt, men handlingarna har gått förlorade.²⁵

Order och lydnad

Nieroth hade som nämnt lämnat 1200 man som skydd för basen i Veckelax när han den 26 september lät sina trupper marschera till Villmanstrand. I ett brev den 21 september varnade han befälhavaren över flottavdelningen vid Viborgska viken, vice-amiral Wernfelt för att låta fienden från Viborg överrumpla förråden och artilleriet i Veckelax vars försvar försvagades då huvudarmén avtågade.²⁶ Det här ger vid handen att Nieroth avsåg att använda bönderna från västra Nyland som förstärkning i Veckelax och inte att ta dem med på offensiven mot Viborg. För en erfaren officer hade det varit orealistiskt att förvänta sig att bondeuppbådet skulle kunna nå upp till samma nivå som det ordinarie krigsfolket.

Nieroths order avsåg att uppbådet skulle hinna till Veckelax kort efter hans avfärd. Landshövding Creutz vidarebefordrade den 5 augusti Nieroths order att samtliga vapenföra män som upptagits i uppbådsrullan skulle förbereda sig så att de på befallning kunde marschera ut med gevär och fem veckors proviant. Den sista augusti förordnade Creutz att nylänningarna den 25 september skulle infinna sig på den vanliga mötesplatsen Pernå, för att där invänta nya order. Den som absenterade sig förverkade liv, ära och gods. Den

²⁴ Raseborgs dombok 1711, s. 747–750, 752, RA.

²⁵ Raseborgs dombok 1711, s. 750, 763–764, 1712, 813, 829–832, RA. G. Rein, *Lohjan historia I* (Helsinki 1944), s. 222. W. von Koskull, *Pojo sockens historia II* (Pojo 1966), s. 269.

²⁶ Nieroths kopiebok IV, s. 2130–2132, RA.

slutliga uppbrottsordern kom den 13 september: Raseborgs västra härads uppbådsregemente skulle omedelbart marschera till Veckelax under överste Hans Gyllenloods befäl. Det skulle göra vakttjänst där till slutet av oktober då Raseborgs östra härads regemente skulle träda i dess ställe. Männen skulle medföra gevär och utöver en månads proviant så mycket som behövdes för marschen fram och åter.²⁷

Befallningen nådde kronofogden Hahn i Lojo först den 19 september och upplästes i Karis kyrka fem dagar senare. Hahn och uppbådsregementets överstelöjtnant Kristian Henrik Ekestubbe meddelade samtidigt, att karisborna borde samlas den 26 september i Nyby i Karis; ingåborna skulle samlas i Vik i Sjundeå. Den tidigare rustmästaren vid amiralitetet Gustav Brand, som utsetts till löjtnant vid Karis kompani, fick den 18 september ett brev som Gyllenlood sänt fem dagar tidigare. Där fastslogs att männen från Pojo skulle bryta upp den 21 september och från Karislojo, Karis och Ingå följande dag.²⁸ Gyllenlood slog fast så tidiga avmarschdagar att det blev omöjligt att genomföra ordern med framgång.

Uppbådsfolket enligt domböckerna

Enligt rullan var uppbådets styrka 1197 man, i praktiken något över 1200, eftersom domböckerna inte upptar samtliga bruksarbetare. Uppbådet skulle ha fördubblat numerären på de i Veckelax förlagda trupperna, men siffrorna på pappret motsvarade inte verkligheten. Den ursprungliga ordern gav halv vuxna och gubbar, sammanlagt 281 man, rätt att stanna hemma (kategorierna 1–2, 8). Rätten accepterade också att 324 andra uteblivit (grupp 3 samt de ur grupp 7, som inte bestraffades 1712). Det innebar att endast omkr. hälften av den totala numerären, d.v.s. 592, var skyldiga att marschera till Veckelax. De som uteblev från 1711 års ting och bestraffades följande år (resten av grupp 7), 104 man, d.v.s. 9% av totalstyrkan, förblir såtillvida en gåta, att det inte i domböckerna framgår om de vände om på vägen eller aldrig gav sig iväg. De flesta torde ha stannat hemma.

Enligt de uppgifter som framkom vid rättegångarna 1711 uteblev 321 man (grupp 6), d.v.s. 27% av totalstyrkan (1197 man), utan tillstånd. Av ett planerat regemente på 1197 man var det alltså ynkliga 167 man (14%) som inleddes marschen. Av dem vände 138 man (grupp 5) om på eget bevåg innan

²⁷ Raseborgs dombok 1711, s. 746–747, RA.

²⁸ Raseborgs dombok 1711, s. 797–799, RA.

man kom fram till Vik i Sjundeå. I Sjundeå och Helsinge gav officerarna slutligen upp och gav de 29 man som lytt order till slutet samt brofogden Erik Simonsson, som inte alls hade behövt följa med, tillstånd att återvända hem. Då återstod längre bara 2% av den totalstyrka som antecknats i rullan. Ett helt regemente på över tusen man hade krymt till en pluton. Finlands krigshistoria utökades sålunda inte med ett kapitel om hur en överste och en överstelöjtnant under en månad förde befäl över en truppavdelning omfattande 29 man.²⁹

Det fanns betydande skillnader mellan å ena sidan Pojo, Karislojo och Tenala samt Kisko bol och å andra sidan Ingå och Karis. Uppbådet misslyckades nästan fullständigt i de två sistnämnda socknarna.

De som stannade hemma

En orsak till att bönderna stannade hemma i så stor utsträckning var ståndspersonernas beteende. Fältväbeln Stefan Sjöman från Hangö i Tenala bestraffades för att han stannat hemma. Kapellanen Henrik Colliander i Pojo hade frivilligt anmält sig som präst för uppbådet, men när marschordern kom stannade han hemma. Löjtnanten Karl Laurentz från Pojo och sergeanten Henrik Forsström från Tenala infann sig inte vid tinget 1711, men bestraffades inte heller följande år.³⁰

De bönder som uteblivit utan tillstånd hänvisade i rätten till olika skäl. Den allmänna taktiken var att påstå att av dem oberoende orsaker hindrat dem från att lyda överhetens befallningar såsom de önskat. I hopp om lindrigare domar framställde bönderna sig som dummare än de var: förberedelse tiden hade varit för kort, en del hade inte haft någon häst för att transportera provianten. Den tenalabonde som hävdade att hans häst blivit lytt i körslor för kronan hade säkert enligt egen mening ett gott svepskäl. Några drängar uppgav att deras husbönder förbjudit dem att ge sig iväg eller låtit bli att utrusta dem. En del hävdade att någon måste bli kvar för att ta hand om hemmanet. Rätten påminde dock bönderna om att de haft en månad på sig att förbereda sig och att tiden varit tillräcklig för andra. De som hade en häst borde ha hjälpt dem som var utan. Om husbonden var motsträvig borde drängarna ha anmält honom för överheten; ingen annan kunde bevilja till-

²⁹ Antalet män som inte lydde order kan ha varit ännu större än den som uppgivits här, ty en del av dem som inte fick något straff 1712 kan ha avlidit eller skrivits in i den ordinarie armén. Antalet åtalade framgår inte av 1712 års dombok.

³⁰ Raseborgs dombok 1711, s. 749–751, 757, 764, 774, RA.

stånd att stanna hemma. Befallningen gällde entydigt alla vapenföra män.³¹

Karisborna hävdade utöver de ovan nämnda skälen att rullan inte offentliggjorts och de därför inte vetat vilka som var skyldiga att ge sig iväg. Kronoskjutsar hade ju också ofta uppskjutits över skördetiden. De rotar, som saknade knekt, hade den 6 september förordnats till Helsingfors för att prestera en ny karl, varvid kläder och skor enligt i rätten föredragna bevis hade överlämnats till knektarna. Saltbrist hade hindrat karisborna från att salta kött för provianten. Den torra sommaren 1711 hade torrlagt Svartån och man hade därför inte kunnat mala mjöl för att baka bröd. Karisborna hade i alla fall enligt egen utsago stått i beredskap att marschera till Veckelax ända tills pojo- och tenalaborna återvände genom Karis.³²

Männen från Karis och Ingå utgjorde närmare hälften av hela regementet, men trots det kom bara två ingåbor fram till Helsing; resten stannade hemma. Huvudorsaken till det totala misslyckandet i Karis låg i att ingen av officerarna eller underofficerarna infann sig på mötesplatsen i Nyby den 26 september, ett exempel som inte kunde bli utan följder för manskapet. Överste Gyllenlood med Tenala kompani och överstelöjtnant Ekestubbe med Pojo kompani hann fram till Nyby först mitt på dagen följande dag. Vid det laget hade uppbådsfolket, av vilket en del hade bort avsegla till Veckelax, återvänt hem.³³

I ett brev till rätten hänvisade löjtnant Gustav Hästesko, som förordnats till kapten för Karis kompani, till sina 70 år, sina sår från förra kriget och till att landshövdingen inte meddelat honom att han upptagits i rullan; han behärskade inte heller krigskonsten till lands. Hästesko bestraffades inte för att han uteblev.³⁴

Det gick sämre för tre andra ståndspersoner från socknen. Löjtnant Gustav Brand hänvisade likaså till att han sårats och inte var förtrogen med landkrigsföring. Han hade den 21 september rest till Stockholm tillsammans med fyra karisbönder på ett fartyg som tillhörde kronofogden Schrey. Rätten ansåg att samtliga känt till marschordern, Brand hade ju underättats redan tre dagar före sin avfärd. Studenten Karl Stigell, kompaniets fältväbel och mönsterskrivare, hänvisade åter till de akademiska statuterna och privilegierna, men det var bevisligen länge sedan han bedrivit studier i Åbo. Skatteskrivaren och

³¹ Raseborgs dombok 1711, s. 749, 763, 771–772, 776–777, RA.

³² Lindeqvist, s. 143. Raseborgs dombok 1711, s. 796–797.

³³ Raseborgs dombok 1711, s. 783, 796–797, RA.

³⁴ Raseborgs dombok 1711, s. 800–801, 1712, s. 829–832, RA.

kompaniets sergeant Anders Ingman stod i beråd att skicka sin hustru till Stockholm då ordern kom, men reste i stället själv.³⁵

Brand och Ingman försökte lösa sitt dilemma genom att fly till Sverige och Stigell genom att stanna hemma. De visade dåligt exempel för sina underlydande som samlades i Nyby. Det är svårt att säga om de var mest rädda för de tredskande bönderna, expeditionens vådor eller fienden som väntade vid vägens slut.

Kapellanen i Snappertuna kapell, studenten Johan Drysenius, hade på sin församlings vägnar skickat ett brev till tinget, där han meddelade, att budet inte nått snappertunaborna. I verkligheten hade han själv underlåtit att bryta upp. Dessutom stämde uppgiften inte.³⁶

Uppbådet på marsch

På marsch mot Veckelax begav sig från Pojo 53 man (och brofogden Erik Simonsson), från Karislojo 36, från Tenala 62, från Kisko 14, från Ingå två och från Karis inte en själ. Karisborna skulle mötas i Nyby och ingåborna i Vik i Sjundeå; de andras mötesplatser känner vi inte. I Tenala kommenderades kompaniet av regementschefen överste Gyllenlood själv, medan överstelöjtnant Ekestubbe svarade för Pojo kompani.³⁷ Från Ingå, Karislojo och Kisko känner vi inte en enda officer eller underofficer, från Pojo, Tenala och Karis endast de redan nämnda som inte gav sig iväg. Det övriga befålet – ifall det fanns sådant – torde ha varit med på marschen och deras namn förekommer därför inte i domböckerna. Befälsbrist plågade uppbåden i hela landet.³⁸

I Karis borde fyra befälspersoner ha kommenderat över tre hundra man, men i verkligheten hade länsmän, jakt- och brofogdar samt gästgivare så stor auktoritet att man sannolikt avsåg att de skulle fungera som underbefäl och korpraler. Den ursprungliga ordern gav dem ingalunda rätt att stanna hemma. Landshövdingen i Österbotten ansåg att bönderna bättre lydde företrädare för dessa grupper än officerare som de ofta inte ens kände.³⁹

Redan åldern gjorde kaptен Håstesko olämplig för sin uppgift. Ingen av befälspersonerna i Karis hade erfarenhet av landkrigföring och ingen av un-

³⁵ Raseborgs dombok 1711, s. 785–789, 798–800, RA.

³⁶ Raseborgs dombok 1711, s. 797–798, RA. Om Drysenius senare öden se Ylikangas, *Lohjalaisten historia*, s. 361–366.

³⁷ Raseborgs dombok 1711, s. 748–749, 796–797, RA.

³⁸ Hornborg, s. 301.

³⁹ Kujala, *Pohjanmaan puolustus*, s. 122.

derbefålet hade någon militärutbildning överhuvudtaget. Problemen var vanliga överallt där man sammankallade uppbåd. I själva verket skulle uppbådsfolket på grund av sin bristande utbildning ha behövt flera befälspersoner än de ordinarie trupperna. Vi vet inte heller hur mycket bönderna i västra Nyland hade övat. Av uppbådets utgång kunde man sluta sig till att man inte övat överhuvudtaget eller i mycket ringa utsträckning.

Man kan fråga om det överhuvudtaget var motiverat att inleda marschen med den lilla trupp man lyckades få ihop. T.ex. Gyllenlood kunde i Tenala samla endast en fjärdedel (62 man) av den planerade styrkan om 252 man. Försöket visade sig misslyckat redan vid samlingen. De bönder som följt order kunde inte undgå att märka att den övervägande delen av deras grannar saknades. När marschen inleddes måste de ha upplevt att klokare ödeskamrater hade klarat dilemmat genom att helt enkelt utebli, medan de själva stod inför flera veckors vistelse skrämmande nära fienden. Tankar i denna riktning måste ha varit ett av de viktigaste motiven för att vända om, vilket även framkom i rätten i Pojo.⁴⁰

Pojo och Tenala kompanier ankom den 27 september till Nyby, men domböckerna ger inga upplysningar om huruvida man fortsatte omedelbart eller försökte få karisborna med. Det hade synbarligen varit Gyllenloods avsikt att marschera vidare med män från alla tre socknar. Karisbornas totala bortfall måste ha försvagat pojobornas och tenalabornas lust att marschera vidare.

Från Nyby fortsatte man marschen på vägen längs Stängselåsen mot nordost över Svartå till Lojo sjö och därifrån till Sjundeå kyrka och vidare till Vik. Den 29 september blev den definitiva upplösningdagen. Kolonnen var lång och splittrad eftersom bönderna i huvudsak rörde sig med häst och kärra. Därför kom en liten spillra fram till Helsinge där männen fick tillstånd att återvända. Hela 55 man vände om i Kittfall i Karis (idag i Lojo) och i Kyrkstad nära Lojo sjö, i korsningen mellan vägarna till Lojo, Karis och Sjundeå kyrkor. Längre västerut vände 31 man om i Svartå, Bålabö och Mosabacka. Ett tecken på Gyllenloods auktoritet är att ingen av den var hemma från Tenala. Det finns emellertid också en annan möjlighet, nämligen att dessa 31 utgjorde en eftertrupp, som lockades att vända om av dem som återvände från Kittfall. Det var åtminstone fallet med de åtta tenalabor, som träffade män som tidigare vänt om i Malm i Karis.⁴¹

Det är klart att man inte med häst och kärra kunde försvinna från kolon-

⁴⁰ Raseborgs dombok 1711, s. 748, RA.

⁴¹ Raseborgs dombok 1711, s. 748, 754–756, 769–770, RA.

nen lika omärkligt som en fotsoldat kunde vika in i skogen, men Gyllenlood och Ekestubbe kunde inte vara överallt. Ett tecken på att männen i tysthet avvek en och en är att rätten inte utpekade någon som initiativtagare eller uppviglare, utan att samtliga dömdes till lika stora böter – i motsats till vad som var fallet i södra Österbotten 1710.⁴² Det berodde sannolikt dock också på att man i rättegångarna i december 1711 tog sikte på en snabb och summarisk massbestraffning och inte på att väga graden av skuld hos envar åtalad. När en större grupp vände om i Kittfall kan detta dock inte ha undgått uppträckt. Det förefaller som om truppen skulle ha vägrat fortsätta och befälet inte förmådde hindra dem från att vända om.

Vid Sjundeå kyrka vände 19 man om. Det kan te sig som ren tjurskallighet, att Gyllenlood fortsatte, men han hade hyste synbarligen fortfarande förhoppningar om att så många ingåbor skulle uppenbara sig i Vik att löna de sig att marschera vidare. Framme väntade en obehaglig överraskning – endast två ingåbor fanns på plats.⁴³ Gyllenlood gav de återstående tillstånd att återvända hem; först nu accepterade han att försöket att föra uppbådet från Raseborgs västra härad till Veckelax hade misslyckats miserabelt.

Av kiskoborna vände två om i Svartå och elva i Kittfall. De hade kommit direkt längs sydvästra stranden av Lojo sjö till Svartå, där de sammanträffade med huvudkolonnen. De 17 män från Karislojo som vände om i Karis hade kommit samma väg. Tre man från Karislojo vände om i Vichtis, fem i Rättlax och en i Maikkala i Lojo. Dessa nio hade alltså valt vägen norr om Lojo sjö – de tio sockenbor som kom fram till Helsinge reste troligtvis denna väg. Också vattenvägen användes. Tre pojobor och nio tenalabor seglade till Barösund och Tvärminne innan de vände fören hemåt.⁴⁴

Som orsak till att de vände om uppgav bönderna bl.a. att hästen tröttnat. Proviantköttet hade varit illa, eftersom man inte haft tillfälle att hämta salt i Stockholm. Man hänvisade också till att så många stannat hemma; eftertruppen skyllde på dem som tidigare ångrat sig. Det fanns en viss sockenanda, ty pojoborna skyllde på tenalaborna och uppgav att dessa börjat. Pojobönderna klandrade också karis- och ingåborna för att dessa stannat hemma. De senare hävdade i sin tur att de stannat hemma för att tenala- och pojoborna vänt om. Man kan alltså tala om att flykten eskalerades. En viss aktning för överheten förhindrade att alla stannade hemma, men eftersom entusiasmen sak-

⁴² Kujala, *Pohjanmaan puolustus*, s. 126.

⁴³ Raseborgs dombok 1711, s. 754–756, 769–770, 778–796, RA.

⁴⁴ Raseborgs dombok 1711, s. 753–756, 769–770, RA.

nades tog man gärna exempel av andras underlåtenhet. Henrik Hindersson från Pojo bar sin proviant på ryggen till Kittfall, men sedan kände han sig enligt egen utsago trött och vände om – en svag förklaring, eftersom tröttheten inte hindrade honom från att återvända hem. Rätten förkastade alla dessa förklaringar. Bönderna borde ha låtit hästarna vila innan de fortsatte. Envar svarade för egna underlåtenhetssynder och andras dåliga uppförande gav inte rätt att följa exemplet.⁴⁵

Erik Ytterbygge, som tillsammans med åtta andra marscherat ända till Sjundea kyrka, uppgav på tinget, att de där fått tillstånd att återvända hem eftersom huvudtruppen stannat i Kittfall. Ekestubbe hann redan bekräfta påståendet, men då Gyllenlood uppgav att alla borde ha marscherat ytterligare en dryg halvmil till Vik, rättade han sin utsaga och sade att han vid närmare eftertanke erinrade sig att order lytt på detta sätt. Han ville något försköna verkligheten för att rädda det lilla som fanns kvar av hans heder. Han hade kanske gett en del av männen rätt att återvända; det minsta man kan säga är att hans auktoritet i pojobornas ögon kollapsat ännu grundligare än Gyllenloods bland tenalaborna. Av de senare anlände nämligen 14 till Vik eller Helsinge, men av pojoborna endast två och brofogden. Trots att vägen var längre från Tenala till Karis än från Pojo, vände en relativt sett större del av pojoborna om i Karis.⁴⁶

Bruken

En stor del av bruken i Finland fanns på 1700-talet i västra Nyland. Arbetarna vid Antskog och Fiskars i Pojo, vid Koskis och Skogby i Tenala, Fagervik i Ingå och Svartå i Karis stannade hemma såväl vid uppbådet som vid tinget 1711. Förvaltaren på Antskog och Fiskars hänvisade till brukens patriotiska insats för att balansera rikets finanser samt till proviantbristen som mot hans vilja hindrat honom från att utrusta männen. Bruksförvaltaren på Koskis hänvisade till brukskollegiets privilegier, som fritog bruken från utskrivningar, och hävdade att i Sverige skulle brukens arbetare utan vidare ha lämnats utanför uppbådet. Förvaltaren på Svartå uppgav att han inte hindrat männen från att ge sig iväg, men inte heller utrustat dem. Ingen av bruksarbetarna bestraffades. Deras fullständiga uteblivande fick säkert mången marscherande att ångra sin hörsamhet.⁴⁷

⁴⁵ Raseborgs dombok 1711, s. 748, 755, 763, 797, RA.

⁴⁶ Raseborgs dombok 1711, s. 748–749, RA.

⁴⁷ Raseborgs dombok 1711, s. 761–762, 775–776, 794, RA. Pesten 1710 hade skördat en

Misslyckandets orsaker

De urtima tingen i december 1711 blev av nödvändighet massrättegångar. I Karis och Ingå prövades t.ex. 600 mans eventuella skuld under tre dagar. I vissa fall såg man genom fingrarna såsom i fråga om kronans tjänstemän. Följande år delade rätten ut bötesstraff, men iakttog en viss återhållsamhet. Nu bestraffades endast en tredjedel (104) av dem som uteblivit från 1711 års ting (333). Det viktiga var inte de åtalades faktiska skuld, utan bestraffningens ändamålsenlighet. År 1711 var det viktigt att med alla medel stötta kronans vacklande auktoritet. Följande år var uppbådets misslyckande redan en sak som låg rätt långt tillbaka i tiden. Det fanns ingen orsak att bestraffa bruksarbetarna eftersom det skulle ställa till problem för bruken. Den som undgick straff var inte nödvändigtvis oskyldig.

För bönderna lönade det sig inte att inför rätta uppge alla sina motiv och allra minst sådana som skulle ha visat att de struntade i kronans krigssträngningar och t.o.m. saboterade dem. Viktiga orsaker till misslyckandet var bristen på övning, disciplinslöshet, ovilja att delta i kriget, officerarnas ringa antal, oerfarenhet och oduglighet samt de deserteringar som spred sig som en kedjereaktion, också bland ståndspersonerna.

Man bör inte heller glömma böndernas ekonomiska betryck och oro för sina familjer. Åtminstone för andra än jordbrukare var det svårt att på egen hand skrapa ihop proviant för över en månad, något som bruksförvaltarna klagade över. Bönderna var åter bekymrade över att de förväntades avlägsna sig från sina hemman för en månad just under jordbrukets brådaste tid. Allmogen hade under tidigare år betungats med skatter, utskrivningar, kronskjutsar och andra förpliktelser.

I södra Österbotten förde uppbådsfolket i rätten fram sitt ekonomiska betryck som huvudorsak till deserteringarna. Även om man inte gjorde detsamma i Nyland, kan situationen inte ha skilt sig på något avgörande sätt. De österbottniska bönderna medförde alltför litet proviant och rymde senast när den tog slut. Nylänningarna hann inte förtära all sin proviant under en knapp vecka, men oron för att den skulle ta slut tyngde säkert dem liksom

betydande del av arbetarna vid Fagervik och Billnäs, men ändå inte alla som Lindeqvist (s. 150, 161) hävdade. Billnäs hade 1711 övergivits och arbetarna överförs till Fagervik. Se *Georg Haggren, Patruuna, mestarit ja muu ruukinväki. Läntisen Uudenmaan rautaruukkiyhteisöt suurvalta-ajalla*, licentiatavhandling i Finlands och Skandinavien historia, Helsingfors universitet 1994, s. 291–293, 295.

laihelabönderna ett år tidigare.⁴⁸ Proviantläget försvårades ytterligare av saltbristen och svårigheterna att mala spannmål i Svartån.

Flera bönder uppgav på tinget att förberedelsetiden inte räckt till, men de hade haft en månad på sig före marschordern kom. Många hade uppenbarligen underlåtit att förbereda sig och överraskades av ordern. Den marschorder som upplästes i Karis kyrka den 24 september förordnade att uppbådet skulle samlas redan två dagar senare. Terminen var psykologiskt sett alltför kort och när inget befäl syntes till, återvände karisborna hem.

Flera uppgifter har bevarats om böndernas fruktan för kosacker, trettio bönder vågade inte ta strid med tre eller fyra fiender. År 1713 fick Raseborgs västra hära uppåd, som då räknade tvåhundra man, slutligen ett tillfälle att mäta sina krafter med fienden. Efter en kort skärmytsling i Gammelstaden i Helsingfors flydde uppådsfolket fältet och skingrades. Det visade hur litet uppådet förmådde på grund av bristande skolning, samhörighet och stridsvilja – i de fall då uppådet ens hölls samlat så länge att man nådde slagfältet. Bevapningen var likaså bristfällig och det fanns inte eldvapen för samtliga uppådskarlar.⁴⁹

Försöket att båda upp västnylänningarna 1711 misslyckades också därför, att bönderna inte betraktade det som ett särskilt stort brott att stanna hemma eller rymma – frånsett ur lagens och överhetens för dem externa synvinkel, som de nog i och för sig var medvetna om. Största delen var helt enkelt ovilliga att dra ut i krig. Bönderna kunde dessutom hänvisa till att ståndspersoner, kronans tjänstemän och t.o.m. en präst hade gjort sig skyldiga till samma förbrytelse som de själva. Dessas heder hade inte i böndernas ögon förminskats av det skedda. Studenten Karl Stigell, Karis kompanis hemkära fältväbel, uppträdde som böndernas representant på 1712 års ting, liksom före uppådet.⁵⁰ Böndernas hyste alltså fortfarande förtroende för Stigell.

Det är uppenbart att det misslyckade uppådet till en del förklaras av att defatistiska opinioner var allmänna. Kriget ansågs redan förlorat och uppfattningen var vanlig, inte enbart bland allmogen, utan också bland de officerare och underofficerare som underlät att lyda uppbrotsordern. Förlusten av

⁴⁸ Fredrik Hjelmqvist, 'Det finska folkuppådet sommaren 1710', *Karolinska förbundets årsbok* 1910, s. 222–223.

⁴⁹ Uddegren, s. 24. Hornborg, s. 158, 301–302. A.Z. Myshlaevskij, *Petr Velikij. Vojna v Finljandii v 1712–1714 godah* (S-Peterburg 1896), s. 216.

⁵⁰ Raseborgs dombok 1712, s. 48, RA.

Viborg, flyktingarna och propagandan om fiendens grymheter demoraliserade opinionerna.⁵¹

Under Stora nordiska kriget var det vanligt att bönderna endast var villiga att försvara sin hemort. När fienden hotade hemtrakten var bönderna ofta villiga att kämpa – man behöver bara erinra om de österbottniska bönderna i slaget vid Nappo. Varje gång man försökte föra uppstådsfolk längre bort från hemorten började männen emellertid rymma.

Bönderna i västra Nyland lärde sig inte av sina böter. När landshövding Creutz 1712 ställde upp två uppstådsregementen i Nylands län, rymde 400 man under den första natten. Av regementena återstod snart endast officerare, fanor och trummor. Följande år samlade man 560 man uppstådsfolk i Raseborgs västra och 400 i Raseborgs östra härad för att skydda en flotteskadare i Helsingfors. En del återvände hem och en del infann sig aldrig. I skärmytslingen vid Gammelstaden skingrade ryssarna de 200 som återstod. Landshövdingen var rasande och föreslog i brev till riksrådet den 3 och 25 juni 1713 ståndsrätter och hängningsdomar för de värsta upprorsmakarna. Uppstådsfolket från Tavastland samt från Åbo och Björneborgs län visade sig samma år lika rymningsbenäget som nylänningarna.⁵²

Rymning, defaitism och motstånd

Enligt James C. Scott är bondesoldaters massrymningar en form av motstånd, likaväl som t.ex. bondeuppror eller lindrigare motståndsformer. Även om det under 1600-talets lopp förekom bondeupplopp i mindre skala och lokalt, närmast i den östra och norra periferin,⁵³ var allmogens opposition mot såväl adeln som statsmakten mycket anspråkslös i Finland jämfört med många andra europeiska länder.

Bilden blir emellertid en annan om man i protesterna också inkluderar lindrigare former av motstånd än uppror och upplopp. N. E. Villstrand har visat, hur särskilt allmogen i östra Finland med framgång mot-satte sig stormaktstidens utskrivningar genom rymningar i masskala. Av hans

⁵¹ Ylikangas, *Lohjalaisten historia*, s. 353. Om defaitismen, se även Lindeqvist, *passim*. Ahonen, s. 19–20.

⁵² Hornborg, s. 158, 300–302. Uddgren, s. 25. Lindeqvist, s. 84–87, 92, 333.

⁵³ James C. Scott, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven 1985), s. 289–303. Kimmo Karajala, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoika-inen vastarinta Karjalassa 1683–1697*, Hist. tutk. 185 (Helsinki 1994), s. 42–44, 50–51 o. *passim*.

och Katajalas undersökningar kan man dra slutsatsen, att den ryska gränsens närhet var ägnad att främja böndernas motstånd, något som framkom särskilt tydligt när Sverige och Ryssland var i krig med varandra.⁵⁴

En del svenska forskare har beskyllt allmogen i Finland för landsförräderi under Stora nordiska kriget och de har kanske inte haft så totalt fel, som finländska forskare hävdar.⁵⁵ Det var givetvis inte fråga om "landsförräderi" i sig, utan om att man mot kronan vände eventualiteten att Ryssland kunde utsträcka sitt välde till Finland. Defaitismen låg bakom rymningarna, som var ett uttryck för böndernas motstånd. Defaitism och desertering var medel att motsätta sig överheten och klara sig ifrån dess skatter och utskrivningar.

Finländarnas ovilja att delta i krigsansträngningarna var sannolikt till en del en äldre företeelse än Stora nordiska kriget och berodde på stormaktstidens tunga pålagor. Åtminstone i början av 1700-talet kan man tala om en utbredd defaitism, som även gällde en del av ståndspersonerna. Olika krigspålagor tryckte också de högre stånden och kronan innehöll en del av tjänstemännens löner.⁵⁶ De övre skiktens likgiltighet för krigsansträngningarna underblåste allmogens nederlagsstämmingar. Kronans agerande skapade en allt större distans till alla samhällskretsar. K.O. Lindeqvist konstaterade 1919: "ordning och disciplin försvann i samhällslivet likaväl som i trupperna; de band som höll samhället samman upplöstes i allt högre grad, tills de helt bröt samman vid fiendens ankomst".⁵⁷ Samhället i Finland hade börjat upplösas på grund av de alltför tunga bördorna, vilket gjorde det lättare för ryssarna att erövra landet.

⁵⁴ Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fojfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679* (Åbo 1992). Lindeqvist, s. 305, 387–394. Kujala, *Pohjanmaan puolustus*, s. 99–103, 127–131, 157–160, 175–176. Katajala, s. 395–396.

⁵⁵ Uddgren, s. 86–89. Hornborg, s. 300–301.

⁵⁶ Se Villstrand. Lindeqvist, s. 92, 120–121, 172–189, 383–384. Kujala, *Pohjanmaan puolustus*, s. 180.

⁵⁷ Lindeqvist, s. 212.

”Nåd för offren, icke för bödlarna!”

Zacharias Topelius och dödsstraffet

NILS ERIK FORSGÅRD

Lördagen den 7 april 1888 var en mycket blåsig och snöig dag i Helsingfors. Snöfallet, som komplicerade alla kommunikationer, höll huvudstaden i ett järngrepp hela dagen. Vädret hindrade ändå inte en stor och mycket heterogen grupp människor att under kvällen samlas i Studenthusets stora mötes-sal.

Orsaken till lördagskvällens sammankomst var ett i dagspressen noggsamt utannonserat protestmöte riktat mot dödsstraffets införande som straffkate-gori också för mord i den finländska strafflagen. Primus motorer bakom till-ställningen var häradshövding Carl Berndt Federley och professor Carl Gus-taf Estlander; Estlander som huvudreferent och Federley som författare till och uppläsare av den slutliga mötesresolutionen.

Enligt referat i den kristet-fosterländska tidningen *Finland* löd den slutliga mötesresolutionen (i sammandrag) som följer:

I betraktande af att den kristna läran till hela sin anda är stridande mot den lag som bjuder 'lif för lif';
att dödsstraffets afskaffande utan tvifvel verkar förmildrande och välgörande på seder och moral, men deremot afrätningar icke kunna annat än befordra råhet och grymhet;
... att ... erfarenheten visar att dödsstraffet ej har någon som helst förmåga att afskräcka från brott, utan fastmer genom ett förvildande inflytande framkallar nya brott;
... att om-dödsstraffet komme att kvarstå i lagen som en död bokstaf utan att tillämpas, hvilket med kännedom om vår regents åsigtter och milda sinnelag kan tagas för afgjordt, ett sådant förhållande vore egnadt att minska aktningen för lagen;
att dödsstraffet alla tider föranledt justitiemord;
... att det måste betraktas som en kränkning af de mänskliga rättigheterna att af en med-människa fordra utöfningen af bödelsyrket, har mötet stannat vid den åsigt att önskligt vore det dödsstraffet blefve ur vår lag utmönstrad.”

Med det medborgerliga protestmötet ville arrangörerna få till stånd ett prin-

cipiellt negativt uttalande i dödsstraffrågan, däremot inte ”ingå på något detaljerat klander af det ifrågastående lagförslaget”.¹

Frågan om dödsstraffets tillämpande och principiella utsträckning följde alla de kommittéer och utredningar som under 1800-talet tillsattes för ett förnyande av den finländska strafflagen.

I 1734 års svenska lag, den lag som till stora delar gällde också i Finland långt in på 1800-talet, stadgades dödsstraff för sammanlagt 68 brott. En viss minskning av antalet brott belgda med dödsstraff noterades i början av 1800-talet, men först 1863 års lantdag kunde ta itu med en omarbetning av den allmänt taget mycket stränga strafflagen. Under 1867 års lantdag hade ständerna nått enighet om att låta dödsstraffet kvarstå som straffkategori för brott mot majestäters liv och för brott mot landets säkerhet. Av olika orsaker kom detta beslut dock aldrig att stadfästas, och en länge eftersträvd förnyelse av strafflagen kom inte att genomföras innan slutet av 1880-talet.

Den kommitté som 1875 tillsattes för att förnya strafflagen i dess helhet föreslog dödsstraff som enda straff vid högförräderi, men också som alternativ till tukthusvistelse vid våld mot kejsarens person. Den kommitté som 1884 tillsattes för att granska 1875 års förslag understödde tanken på dödsstraff som enda straff vid högförräderi, men utvidgade dödsstraffets tillämpande som alternativ dom också vid mord.

Inför 1888 års lantdag tillställde senaten ständerna ett förslag som huvudsakligen baserade sig på granskningskommitténs utredning. Under lantdagen accepterade alla stånd dödsstraff för högförräderi, men tvistefrågan blev huruvida dödsstraffet också skulle utsträckas till att gälla mord. Sida vid sida stod adeln och borgarna, som förespråkare för tukthusdom som straff för mord, medan prästerna och bönderna ställde sig bakom senatens mer kompromisslösa förslag.²

Hela vårvintern 1888 debatterades dödsstraffets vara eller inte vara i den pågående lantdagen, och väckte därför också allmän uppmärksamhet i tidningspressen. Det är också mot bakgrund av lantdagsdebatten det medborgerliga protestmötet mot dödsstraffet bör betraktas.

En tredje av protestmötets arrangörer, Jean Boldt, bad i ett brev den 4 april skalden och professorn Zacharias Topelius om bistånd i dödsstraffrågan. En-

¹ *Finland* 8.4.1880.

² På denna punkt se Veikko Kylä-Marttila, *Kysymys kuolemanrangaistuksesta autonomian ajan valtiopäivillä vuosina 1863-1888*, Vankeinhoidon historiaprojektin julkaisu 13/1986 (Helsinki), bl.a. s. 90ff.

ligt Boldt kunde arrangörerna naturligtvis inte hoppas på att statsrådet själv skulle närvara under lördagskvällens protestmöte, men Boldt uttryckte i alla fall som sin djupa övertygelse att Topelius *inte* skulle avslå begäran om några skriftliga ord riktade mot det inhumana dödsstraffet:

Herr Statsråd! Vi kunna icke vara annat än öfvertygade derom, att Ni, som städe kämpat för hvad mensklighet och rättvisa bjudit, icke med likgiltigt lugn kunna åse, huru man åter vill bringa bilan och stupstocken till heder i vårt land. I denna öfvertygelse våga vi i ödmjukhet vända oss till Eder med en begäran om bistånd för den sak, hvarom här är fråga.³

Topelius svar på Boldts brev måste ha kommit som en stor överraskning för arrangörerna. I ett brev daterat den 8 april, alltså dagen efter protestmötet, avböjde Topelius vänligt men bestämt all medverkan i proteströrelser mot dödsstraffet. Dödsstraffet, påpekade Topelius i sitt svarsbrev, verkar som den förhärdade brottslingens sista möjlighet att ge sitt liv som en försoning för det liv han tagit. Ja, i Topelius paradoxala argumentation blev dödsstraffet i själva verket brottslingens sista stora "rättighet". Topelius skrev:

Om Herr Boldt ej förut vetat hvilken andas barn de äro, som principielt vilja utdöma dödsstraffet, så gif akt på talen igår! Denna jordiska tillvaro är för dem der enda och högsta goda. Bortom grafven finnas endast förintelsen eller detta "okända något" ... Men denna antikristliga lära, som i sin nakenhet icke känner hvarken skuld eller försoning, motsäger beständigt sig själf, när hon icke förnekar kriget, icke de lifsfarliga yrkena, der å ena sidan staten, å andra sidan vinst eller bröd ställes högre än själva tillvaron. Det är endast dödsstraffet, som förnekas, oakadt Gud dagligen tillämpar detta straff för människans skuld; och härmed ställes individens person icke blott öfver folk och samhälle, utan, hvad mer är, öfver det högsta sedebuden.⁴

Topelius avslutade sitt brev med att citera den kontroversielle franske författaren Alphonse Karr (1809–1890), som konstaterat att "äfven jag protesterar mot dödsstraffet, under förbehåll att herrar mördare göra detsamma". Denna

³ J. Boldt t. Topelius 4.4.1888, coll 244.8, HUB.

⁴ Brev till Jean Boldt, coll. 244.95, HUB. Till Zacharias Schalin skrev Topelius någon vecka senare ett brev där han också kommenterade mötet i Studenthuset. Tankegången i detta brev är densamma som i brevet till Boldt. Topelius skrev: "Jag svarade: *detta* lifvet är icke det högsta goda; en mördare har *rättighet* att gifva sitt lif till skuldoffer; Frälsaren på korset protesterade icke mot dödsstraffet, när rövaren sade: vi lide hvad våra gerningar värde äro; och detta oakadt den heliges död var ett justitiemord. Och när C.G. Estlander åberopade en afrättning i München, hade jag velat svara honom: jag har sett Johan Adamsson inmurad i Sveaborg, och detta kallades en benådning! -Ja, Gud hjelpe oss, rövare äro vi alle." 22.4.1888, coll 309:4, HUB.

typ av utspel, denna logiskt-verbala och dialektiska akrobatik, utgör för övrigt en väsentlig del av argumentationsgrunden för Topelius egen hållning i dödsstraffrågan.

I 1888 års extensiva tidningsdebatter kring dödsstraffet valde Topelius att inte engagera sig.⁵ Bland hans efterlämnade manuskript kan man finna ett par oavslutade och odaterade utkast tänkta för tidningspublikation, men dessa utkast blev tydligen aldrig någonting mer än just planer.

Tankegången i manuskripten följer i allt väsentligt innehållet i brevet till Jean Boldt; utgående från det aktuellt mordfall kritiserade Topelius det in-konsekventa förhållandet att utdömda dödsstraff inte längre verkställdes, och fortsatte med att säga att "för mördaren är Sibirien numera blott en aflädd buse".⁶ Deportationer till Sibirien hade vid denna tid blivit det vanligaste alternativet till verkställande av dödsstraff. Inget utdömt dödsstraff hade i Finland på kejsaren-storfurstens befallning verkställts sedan 1826.

I sin retoriska argumentation stödde sig Topelius på den odefinierbara "allmänna rättskänslan", en rättskänsla stående i motsats till den högljudda "allmänna opinionen". Vad Topelius alltså avsåg var, att det finns en folklig *rättskänsla* som i betydelsefulla frågor kan anses vara av större betydelse än en konkret folkopinions tyckande. Denna känsla var uppenbarligen någonting som föddes hos, utvecklades av och förmedlades genom skalders, historikers, politikers och filosofer. "Känslan" av vad som var rätt och fel skulle med andra ord först formuleras, därefter etableras och slutligen åberopas i komplicerade frågor.⁷

⁵ På denna punkt kan visserligen en viss osäkerhet råda, eftersom det med stor sannolikhet är just Topelius som gömmer sig bakom signaturen "En röst från landet" (Björkudden?) i *Finland* 6.4.1888. Argumentationsbanan är här i det närmaste identisk med Topelius åsikter i brevet till Boldt, och tanken att det är just Topelius som skrivit detta brev förstärks av att han i ett brev till Agaton Meurman 19.3.1888 talar om ett manuskript han skickar in eftersom "ingen annan öppnat sin näbb". Man kan med visst fog anta att det är just detta signerade "inlägg" Topelius här åsyftar: "Kommer det in, så formulera klämman i laga stil och haf vänskapen erinra korrekturläsaren att jag slår ihjäl honom, om han ej får sundt förnuft ur detta ändrade mscr., som jag ej har tid att renskriva." Coll 244.85, HUB.

⁶ Topeliussamlingen, coll. 244.112, HUB. Topelius fortsätter:

"Han [mördaren] får lefva, han hoppas få det godt nog, kanske komma till västånd i det okända landet, och får han det icke, kan han ju rymma som mången annan. Behöfves något bättre bevis, än att skaror af fångar hvarje år önskar utbyta fångelsens jerngaller mot denna lockande framtid?"

⁷ Topeliussamlingen, coll 244.112, HUB. Som också Kylä - Marttila (s. 93) visat var detta ett vanligt förekommande element i dödsstrafförespråkarnas argumentation.

Debatt om dödsstraffet 1860

Zacharias Topelius åsikter i dödsstraffrågan bör ställas i relation till hans allmänna världsbild och livsåskådning. Redan 1860 hade nämligen sett en betydligt yngre redaktör Topelius engagerad i en principiell debatt kring dödsstraffet i *Helsingfors Tidningar*.

Som incitament för tidningsdebatten 1860 låg ett i tidningspressen mycket uppmärksammat fall av barn- och hustrumord.⁸ I Pirilö by av Pedersöre socken hade Carl Granroth den 15 oktober 1859 först "vridit nacken" av sina två barn och sedan stoppat dem med huvudena neråt i en bäck nära hemmet. Vid närmare undersökningar visade det sig också att samme Granroth redan tidigare genom arsenikförgiftning tagit livet av sin hustru och bror. För dessa brott hade Granroth dömts att "mista hufwudet samt den högra handen". Som avslutning på *Helsingfors Tidningars* referat yrkades på att det i fallet utdömda dödsstraffet, "som en nåd", verkligen borde gå i uppfyllelse.⁹

Mot denna kryptiskt formulerade önskan om "nåd" för brottsförövaren reagerade omedelbart en insändare under signaturen G.E. Under rubriken 'Dödsstraffets wanmakt' skrev G.E fyra dagar senare, d.v.s. 31.3.1860, att han önskade att dödsstraffet aldrig mer i Finland skulle komma att verkställas, utan att domstolarna skulle befrias från den "för deras anseende och lagens helgd så nedsättande skyldigheten att afkunna och utgifwa dödsdomar, hwilka icke gå i fullbordan". För insändaren var dödsstraffets teoretiska avskaffande ett led i en finsk civilisationsprocess; dödsstraffet var att betrakta som en fläck på tidevarvets sköld. Detta var för övrigt en kommentar helt i tidens anda, och också ett argument som starkt skulle framträda i dödsstraffdebatten under 1888 års lantdag.¹⁰

Ett viktigt argument i insändaren kring 'Dödsstraffets wanmakt' var den engelske författaren Charles Dickens' hållning i frågan. Dickens blev tidigt känd för sina starka antipatier mot dödsstraffet, och införde även motbju-

⁸ *Suometar* 16.3. och 20.3. 1860 samt *Helsingfors Tidningar* 27.3. 1860.

⁹ *Helsingfors Tidningar* 27.3.1860.

¹⁰ I *Helsingfors Dagblad* 15.4.1888 kunde man läsa följande siffror över antalet utfärdade dödsdomar i Finland sedan lösrückandet från Sverige. Till döden dömda, men antingen med deportation eller annat straff benådade personer:

1810-1825	15	1851-1860	85
1826-1840	80	1861-1870	87
1841-1850	82	1871-1880	12

dande avrättningar såväl i sina romaner (*Oliver Twist*, *Barnaby Rudge*), som i sina många tidningsartiklar i sociala frågor.¹¹

Insändarskribenten citerade i en lång passage Dickens upprörda skildring i *The Times* av en famös hängning i London 1849 (avrättningen av makarna Mannings som dömts till döden för mordet på en betjänt).¹² Dickens hade framförallt förskräckts av råheten och lättsinnet hos den församlade folkmassa som bevittnade hängningarna. Men också den av Dickens skildrade allmänna sociala oro hängningarna gav upphov till fungerade för insändarskribenten som ett bevis på att dödsstraffets genomförande saknade all avskräckande funktion.¹³

I sammanhanget kan tilläggas att Dickens på äldre dagar fortfarande kände principiell motvilja mot dödsstraffet, men att han då av taktiska orsaker valde att argumentera för de *publika* avrättningarnas avskaffande till förmån för avrättningar övervakade av en jury.¹⁴ Hos Topelius kan man överhuvudtaget inte finna antipatier mot dödsstraffet, medan också han med högre ålder kom att ty sig till dickenska argument i offentlighetsfrågan. I det citerade brevet till Boldt talade Topelius med visst gillande om icke-publika avrättningar "å fångelsegårdar i ett fåtal vittnens närvaro".

I sitt svar på insändaren 'Dödsstraffets wanmakt' konstaterade redaktör Topelius att det hela inte så mycket var en fråga om huruvida dödsstraffet var berättigat eller ej, utan att det snarare var en fråga om huruvida detta straff kunde ersättas av något annat (likvärdigt) straff. Topelius slog bort alla tankar om *Jus talionis* (vedergällningsrätten) som grund för rättsliga hämndaktioner i ett kristet samhälle, och vinklade istället saken på sitt eget sätt:

Är det verkligen så otänkbart, att t.ex. Carl Granroths broder och första hustru samt de olyckliga barnen ännu skulle andas, om denne samwetslöse skrymtare skådat framför sig en dom efter bokstaven? Nåd för offren, icke för bödlarna!¹⁵

I nio punkter formulerade Topelius därefter ett till synes neutralt, men i själva verket ytterst ställningstagande och väl genomtänkt ifrågasättande av de i insändaren framkastade argumenten för dödsstraffets avskaffande. Med retorisk glans frågade Topelius sig bland annat om Finland i civilisationshänseen-

¹¹ Kaplan (1988), s. 198-201.

¹² Ibid., s. 201.

¹³ *Helsingfors Tidningar* 31.3.1860.

¹⁴ Norma & Jeanne Mackenzie, *Dickens. A Life* (1979), s. 179-180.

¹⁵ *Helsingfors Tidningar* 31.3.1860.

de kunde betraktas såsom varande mera utvecklade än England, Frankrike och Sverige, länder där dödsstraffet fortlevde i lag. Topelius gick också i polemik på den punkt som betydde så mycket i den allmänna debatten, nämligen frågan om dödsstraffet överhuvudtaget hade någon avskräckande effekt:

Dödsstraffet skulle ej verka afskräckande? Den milde konung Oskar i Sverige hade en naturlig motvilja för dödsdomar. Men sedan äfven de störste brottslingar ansågo sig wisse om benådning, tilltogo de grofwa brotten så, att kronprinsen regenten, numera konung Carl XV, fann sig föranlåten att strängare tillämpa lagens bokstaf, hwarefter dödsdomarna ånyo gingo i verkställighet. Man har beklagar denna hårda nödwändighet, men de humanaste män ha erkännt dess wigt.¹⁶

Det är naturligtvis inte särskilt långsökt att här se Topelius själv inrangerad under begreppet "de humanaste män", och otvivelaktligen agerade Topelius i dödsstrafffrågan i enlighet med vad han ansåg vara en handling för samhällets bästa. Topelius kunde och ville aldrig formulera ett alternativ till dödsstraffet, kanske främst på grund av dödsstraffets definitiva och uteslutande karaktär. Däremot kan man redan 1860 finna ett visionärt-utopistiskt svar på ersättandet av dödsstraffet, nämligen ett samhälle som "lyckats i lifwet genomföra den kristliga kärlekens högsta grundsatsen".¹⁷

Dödsstraffet som rättighet

År 1863, tre år efter debatten i *Helsingfors Tidningar*, publicerade Topelius sin historiska novell "Konungens handske" som följetong i *Nya Dagligt Allehandan*¹⁸. Novellen utspelar sig under Gustav III:s tid. Alldeles i slutet av novellen, i inledningen till det sista kapitlet betitlat "Efteråt", förde Topelius in en passage där han angrep dödsstraffmotståndarnas tankegångar och moral. Topelius budskap i novellen implicerar en livshållning där betydelsen av det mänskliga livet som *sådant* reduceras till noll och ingenting. Mening har livet, tycks Topelius mena, endast när det förverkligas i enlighet med ett "högt sedligt ändamål"¹⁹.

I samma resonemang kring dödsstraffet får också Topelius syn på framsteget som en process i två riktningar, uppåt eller nedåt, sin förklaring. Vad han avser är att schavotten och giljotinen skulle vara en olycka om människans

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Senare intagen i samlingen *Vinterqvällar* (1880).

¹⁹ 'Konungens handske', *Samlade skrifter* 19 (1901), s. 232.

själ alltid kunde sägas tillväxa uppåt, mot det goda och höga. Nu är detta dock inte fallet. En del människors själar befinner sig i rörelse nedåt, mot de eviga kvalen, och liknar i denna rörelse trädet "som upphört att skjuta toppskott och istället utbreder sina rötter i jorden"²⁰.

Konsekvenserna av denna utveckling nedåt är röta, förhårdnad och borttynande. I det metaforiska tänkande Topelius här utvecklar är den dåliga människan jämförbar med en rutten trädfot, som först i samband med "barmhärtighetens storm" (den naturliga döden? tidernas ände?) kommer att tvingas omkull:

Träd, hvi föll du icke hellre i ungdomens blomma? Hvarför blef du ej julgranen, som en enda kväll, i sin fågrings ögonblick, spred namnlös glädje i oskyldiga hjärtan och i själfva förvissningen prisade Gud?²¹

Denna trädmetaforik är för övrigt också applicerbar på Topelius' syn på kriget. Krig i sig är förkastliga, men att i blomman av sin ungdom *få* dö för fosterlandet och för de värden man strider för och värderar högst rättfärdigar i allo döden på slagfältet.

I samma ljus förklaras då också dödsstraffet. Vad, skriver hegelianen Topelius, betyder det lilla människolivet i förhållande till de högsta sedelagarna, folkens mission och den eviga andens gång genom tidevarven:

De som vilja afskaffa dödsstraffet för de gröfsta brott; de som uppskatta detta lif så högt, att det skulle värderas högre än samhällets grundvalar och brottslingens eget djupa behof att försona brottet; de måste ju anse detta försvinnande lif, hvilket tusende dagligen sätta på spel för en daglön, en vinst, en dunst af ära, en nyck eller en last, såsom det enda och högsta goda; för dem måste ju Dantons *stora intet* bakom porten till kyrkogården vara en fruktansvärd sanning.²²

Vad Topelius på ett praktiskt plan vände sig emot i dödsstraffsfrågan var inspärrandet av fångar i trånga celler på livstid.²³ Inspärrandet måste enligt statsrådet betraktas som ett betydligt värre straff än dödsdomars verkställan-

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Ibid., s. 232.

²³ I Topelius *Samlade skrifter* (Resebref och hågkomster, 1904) ingår en liten essäliknande berättelse betitlad 'Julen i kedjor'. I denna korta men på många sätt intressanta berättelse återger Topelius impressioner från ett julaftonsbesök i det gamla fängelset på Sveaborg. På Sveaborg hade han sett den tiofaldige mördaren Johan Adamssons "bleka ansikte bakom järngallret, där han sart lefvande inmurad i ensam cell, sedan han dömts till döden, men på schavotten *benådats* med lifstidsfängelse. Hvilken nåd!" (s. 377). Till det festsmyckade Helsingfors återvände Topelius ensam, "förföljd af kedjornas rassel" (s. 382).

de. Med andra ord; vad var väl en snabb och barmhärtig död jämförd med ett hopplöst och livstidslångt slitande i de sibiriska gruvorna? Topelius skrev i *Helsingfors Tidningar* 1860, efter att först ha resonerat kring fängelsedomars själdeprimerande funktion:

Erfarne själasörjare säga oss att [allting] ändras, när werlden sjunker undan en människas fötter och hon framför sig skådar endast ewighetens omätliga famn. Måste icke fall inträffa, när en sådan wäckelse förbättrar oändligt hastigare och säkrare, än år af elände, under groll emot samhället och den slöa förtwiflan, som wanligen träffas hos lifstidsfångar?²⁴

I fråga om dödsstraffets tjänlighet ställer sig Topelius här i strikt opposition till en av den moderna straffilosofins förgrundsgestalter, den italienske upplysningsfilosofen Cesare Beccaria. I traktaten *Om brott och straff* (1764) fördömde Beccaria principiellt alla försök att etablera en rättsfilosofi grundad på tagandet av en annan människas liv. Dödsstraffet såg Beccaria som ett "den enskilda nationens krig mot dess medborgare"²⁵, och tillade att dödsstraffets avskräckande effekt inte kunde anses motivera dess upprätthållande. Fängelsestraffet hade för Beccaria en betydligt mer avskräckande effekt än det i sig snabbt avklarade och för den stora publiken snabbt bortglömda dödsstraffet. Brottslingen, menade en strikt rationalistisk Beccaria, vänjer sig snabbt vid dödsstraffet, medan det i övrigt bara tjänar till att momentant uppröra brottslingens omgivning (jfr Dickens!).²⁶

Dödsstraffet som försoning

Topelius egna ställningstaganden i dödsstraffrågan är klara och entydiga, även om de också implicerar en del paradoxala drag. Det framstår mycket tydligt att Topelius åsikter hade sin främsta bevekelsegrund i en bokstavstrogen läsning av Bibeln, framförallt då kanske moseböckerna. Därtill kommer Topelius djupt kända antirationalistiska livshållning, en livshållning som hos skalden utformades i enlighet med ett romantiskt organismtänkande. Topelius organismiska helhetstänkande utgick från att den som skadar en liten del av

²⁴ Helsingfors Tidningar 31.3.1860, HUB. I ett första utkast till det brev Topelius riktade till Jean Boldt i april 1888 skrev han: "C.G.Estlander har på protestmöter skildrat sina intryck vid en afriktning i München. Jag kunde i utbyte skildra mitt intryck af Johan Adamsson [mångfaldig mördare], der han satt lefvande inmurad i Sveaborgs fängelse. Var detta nåd?" Brefkoncepter, coll 244.144, HUB, s. 50.

²⁵ Cesare Beccaria, *Über Verbrechen und Strafen* (1988), s. 123.

²⁶ Beccaria, s. 125.

Guds skapelse med en inneboende nödvändighet också förorsakar skada på hela skapelsen.²⁷ Det är mot denna bakgrund man måste se Topelius uppfattning av dödsstraffet som en "nåd", ett "behov" eller en "rättvisa" för den dödsdömde.

Den 1 januari 1859 publicerade Topelius dikten 'Barnens bön för alla. På nyårsqvällen' i barntidningen *Eos*. I dikten utbrister han, vilket M a i j a L e h t o n e n i en inkännande analys visat, i "ett kvalfullt rop till Gud för alla som lider här på jorden, både skyldiga och oskyldiga".²⁸

I den till sin grundton så dystra dikten uppmanas barnen bland annat att bedja för de brottsliga, för alla dem "som långt utifrån Gud i synden gå" samt "för mördaren som i natten ryser; / för röfvaren som all falskhet hyser". Sensmoralen i Topelius dikt är klar och entydig; den fysiska och materiella världen är en sorgesam plats, men den som ber kan hoppas på förlösning i en annan värld, i andens värld. Att Topelius utsträckte böns budskap till att gälla också vuxna "barn" är en inte alltför vågad gissning.

Topelius berörde dödsstraffet också i böneboken *Evangelium för barnen*. I kapitlet 'Den fullkomliga kärleken' likställs brott mot människans liv med alla brott mot den goda viljan, mot den rättfärdiga tanken. Också den som *tänker* illa om sin medmänniska faller enligt författaren här under samma dom som mördaren, bryter med andra ord mot det femte bud i Moseboken

²⁷ Allan Tiitta har i *Harmaakiven maa. Zabarias Topelius ja Suomen maantiede*, Bi drag till Finlands natur och folk 147 (1994) visat på det stadliga och mänskliga organismtänkande Topelius förfäktade. Topelius tankar om dödsstraffet kan naturligtvis också ses som ett inslag i en allmän europeisk debatt kring straff i allmänhet och dödsstraffet i synnerhet. Bland andra Immanuel Kant (1724-1804) utvecklade tankar kring en sekulariserad strafflära, där allmänvärldslig balans ansågs råda mellan ont och gott, och där ett brott verkade som en rubbning av denna idealiska balans. Genom vedergällning återställdes den samhällliga balansen, men försummades straffet skulle skulden istället komma att vidlåda det folk som underlåtitt bestraffningen. Kants teori räknas till de s.k. absoluta teorierna, d.v.s. teorier där straffet inte fungerar som ett bekämpande av något sjukt i samhället, utan snarare ses som uttryck för en socialtisk fordran. Mot denna *absoluta* teori ställs i allmänhet en *relativ* straffteori, där straffet uttryckligen ses som bärande ett socialt ändamål, och vars utgångspunkt är att bekämpa och förhindra framtida brottslighet. Se G ö r a n I n g e r, *Svensk rättshistoria* (1980), s. 235-237. Vad vi förstår av detta är att Topelius egentligen inte kan fogas in under någon av de två huvudteorierna, utan att han snarare representerar en blandning av den absoluta och den relativa skolbildningen. Detta såtillvida att hans generella hållning är absolut men inte helt renons på relativa element.

²⁸ 'Vem skall barnet bedja för? Zachris Topelius dikt "Barnens bön för alla", *Festskrift till Johan Wrede 18.10.1995*, SSLF 594 (1995), s. 93.

som säger att "Du skall älska din nästa såsom dig själv". Mördare är i *Evangelium för barnen* den som kallar sin broder "för dåre"²⁹.

I den privata och icke publicerade *Anteckningar om och ur det fördolda lifvet* (1871) kommenterade Topelius dödsstraffet under rubriken "Solidaritet". Han angrep den felaktiga och "hedniska" syn på individens rättigheter som innebär att individen glömmer sin samhörighet med allt och alla. Att avskaffa dödsstraffet, skrev Topelius, vore att förneka mänskligheten rätten att uppoffra den enskilde och det enskilda för samhällets och mänsklighetens bestånd³⁰.

I den posthuma och religiöst färgade meditationsskriften *Blad ur min tänkebok* (1898) kan man finna spridda kommentarer kring dödsstraffet och dess filosofiska fundament. Kapitlet "Släktet och individen" innehåller ett komplicerat och lätt motsägelserfullt resonemang kring dödsstraffet, ett resonemang som mot bakgrund av vad som i denna text hittills skrivits ändå måste betraktas som fullständigt konsekvent.

Merparten av texterna i *Blad ur min tänkebok* är daterade år 1895, d.v.s. i slutet av Topelius liv. Topelius hade långt skridna planer på att ägna dödsstraffet ett eget kapitel i tänkeboken, men på grund av sjukdom och andra åtaganden kom han aldrig åt att skriva denna text. Låt oss därför följa tankebanan i essän "Släktet och individen".

Topelius inleder med att konstatera att var människa i sig bär mänskligheten som helhet. Ett brott mot en människa är ett brott mot alla människor, ett faktum som utifrån Kristi död på korset ger dödsstraffet dess egentliga berättigande. Utgående från samma resonemang fördömde Topelius också självmördare. Självmordet är ett fegt brott mot den kollektiva mänsklighet vi alla bär inom oss.

I Topelius tolkning motsvarade den slutliga avrättningen av mördaren på ett djupt symboliskt plan Kristi offerdöd på korset, en offerdöd genom vilken Kristus tog på sig mänsklighetens gemensamma skuld. Att *få* dö för det brott man tillfogat en annan människa innebar i Topelius tolkning sålunda en "nåd", en himmelsk nåd pålagd av den allsmäktige Fader som regerar över skeendena i himmelen och på jorden.³¹

²⁹ 'Evangelium för barnen', *Samlade skrifter* 34 (1907), s. 173ff.

³⁰ *Anteckningar om och ur det fördolda lifvet*, coll 244.145-46, HUB, s. 32.

³¹ *Blad ur min tänkebok* 1899, (1898), s. 66-67.

Straffets kärlek ligger däri, att det skall utplåna skulden och återgifva brottslingen åt den mänsklighet han förolämpat. Och straffets rättvisa ligger däri, att den bestraffade utfått den rätt han har att fordra af samhället, nämligen försoningen för sin skuld.³²

Topelius inrangerade denna oundvikliga rättskipning under ”kärlekens lag”, en lag som tilldelats Kristi eget folk av Gud. Enligt samma obönhörliga princip hade det judiska folket fått sin lag, d.v.s. Mose lag, ”för deras hjärtans hårdhets skull”³³. Sist och slutligen sammanfaller dessa båda synsätt hos Topelius och bildar fundamentet också för en defensiv topeliansk kulturantisemitism.

Lantdagen 1888 rekommenderade³⁴ sedermera dödsstraff också för mord, liksom den föreslog ett bibehållande av dödsstraffet för majestätsbrott och högförräderi i den finländska strafflag som lantdagen godkände med följande formulering:

Dödsstraffet är bibehållet för de svåraste fallen af högförräderi, majestätsbrott och brott emot medlemmar af det kejsarliga huset, äfvensom i allmänhet för mord, hvarmed i strafflagsförslaget förstås sådant dråp, som sker, när någon, i uppsåt att döda, med berädat mod beröfvar annan lifvet.³⁵

³² Ibid., s. 69.

³³ *Blad ur min tänkebok*, 1899 (1898), s. 69. I Matteus 19:8 och Markus 10:5 hänvisas till det judiska folkets hårda hjärtan.

³⁴ Vid 1863 års lantdag hade alla fyra stånden röstat för ett strykande av dödsstraffet ur strafflagen, men kejsaren hade vägrat stadfästa detta beslut. Se *Kylä - Marttila*, s. 000.

³⁵ *Handlingar tillkomna vid lantdagen i Helsingfors 1888 I* (Helsingfors 1889), s. 3. *Finlands författningssamling* 39/1889.

Den förnuftiga kärlekens paradoxer

Äktenskap inom de högre stånden i 1800-talets Helsingfors

KAI HÄGGMAN

Äktenskapet utgör i flera avseenden en nyckel till 1800-talets socialhistoria. "Den stora berättelse" som dominerat forskningen har alltid handlat om den grundläggande omvandling samhället vid denna tid genomgick, d.v.s. ståndssamhällets upplösning. Men hur skall forskaren kunna ge de övergripande begreppen och berättelserna ett konkret innehåll? Hur skall det vara möjligt att fånga människans egen upplevelse av ståndssamhällets tillbakagång? När man vill utreda individernas ställning i samhället måste man alltid också fråga sig vem som gifte sig med vem. De explicita och de implicita gränserna mellan klasser, stånd och skikt rör hela tiden på sig och äktenskapet är en av de känsligaste mätarna med vilken man överhuvud kan registrera denna rörelse.

Äktenskapet är emellertid som institution inte någon statisk självklarhet grundad på biologi. I Finland var det tronen och altaret som tillsammans rätt kortfattat och entydigt definierade äktenskapets ideal. I olika sammanhang upprepade man detta ideal i nästan oförändrad form under flera århundraden. Detta innebär dock inte att äktenskapet i Finland skulle ha en enda monolitisk historia. Tvärtom har äktenskapet också i våra förhållanden präglats av lokala och sociala variationer. Även äktenskapets vardag och de innebörder man givit detta förbund har genomgått radikala förändringar, framför allt under de senaste 150 åren. Så sent som på 1800-talet var uppfattningen om ett lyckligt äktenskap någonting helt annat än i dag.¹

Ett sätt att genom forskning ifrågasätta det självklara och problemfria i äktenskapet som institution är att granska det ur ett könsperspektiv. Från vigselformulär till arvsskifte har kvinnan och mannen behandlats och tilltalats

¹ Mera detaljerat om detta i Kai Häggman, 'Avoliiton tutkimisesta ja avoliiton historiasta', *Teologisk Tidskrift* 1991, s. 358-360.

olika. Äktenskapet som institution och erfarenhet har förändrats på olika sätt för mannen respektive kvinnan, kanske också enligt skilda tidtabeller.

I det följande studeras först äktenskapets yttre ramar och de olika betydelse för det hade inom den bildade klassen i Finland på 1800-talet. Till slut granskas äktenskapsmarknaden i huvudstaden också som ur ett vidare perspektiv hur ståndssamhället ersattes av ett medborgarsamhälle. Moderniseringen av samhället har ofta framställts som ett slags kemisk reaktion, som steg för steg och i logisk ordning breder ut sig uppifrån och ner. När man närmare studerar vardagen inom olika samhällsskikt på 1800-talet framgår det klart att moderniseringen inte alls framskred lineärt eller på ett heltäckande sätt. T.ex. just i samband med äktenskapet och familjelivet levde många av ståndssamhällets strukturer och mentaliteter kvar långt in på 1900-talet. Lika viktigt är det att minnas att familjen inte är något passivt objekt som automatiskt anpassar sig och förändras i takt med företeelser som t.ex. industrialiseringen på makroplanet. Man måste sålunda vända blicken mot mikroplanet, mot de små gemenskapernas egna behov, strävanden och värderingar, som man kanske inte ens uppfattar på större avstånd.

I det följande kommer jag att genom en fallstudie av en Helsingforsläkt undersöka äktenskap inom de högre stånden. Min avhandling behandlar strukturerna i släkten Wasenius familjeliv mera omfattande, här koncentrerar jag mig endast på ett livsområde.² Fallstudien bygger på c:a 3 000 bevarade familjebrev som släktens medlemmar skrev till varandra åren 1825–1905. Familjerna som förekommer i breven representerar den förmögna köpmanna- och företagarkåren, prästerskapet, ämbetsmannakåren och den jordägande adeln. Brevskrivarna är visserligen flera tiotal till antalet, men de flesta har anknytning till köpmanshuset Wasenius i Södra hamnen i Helsingfors. Merparten av brevskrivarna växte upp där och en stor del av släktens omfattande arkiv handlar om köpmännen Gustaf Otto Wasenius (1789–1852) och Adolf Fredrik Wasenius (1829–1903), om deras affärsverksamhet och familjer. Ett statistiskt material om 300 familjer, som har insamlats från släktböcker och Helsingfors mantalslängder, utgör bakgrund till fallstudien.³

² Kai Häggman, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*, Historiallisia Tutkimuksia 179 (Helsinki 1994).

³ De mest centrala arkivsamlingarna jag har använt mig av är: Professor Valfrid Vasenius brevsamling (Helsingfors universitets handskriftssamling, Coll. 254); Carpelan-Wasenius brevsamling (Svenska litteratursällskapet i Finland, Allmänna arkivet, SLS 633); Waseniuska samlingen (Svenska litteratursällskapet i Finland, Allmänna arkivet, SLS 408).

Äktenskapet inom de högre stånden i Helsingfors

För medlemmarna inom en släkt som Wasenius var äktenskapet den stora vändpunkten i livet. Det delade in livet i två perioder; senare utgick man ifrån att andra mindre viktiga händelser hade inträffat antingen före eller efter giftermålet. Händelsens betydelse underströks ytterligare av att äktenskapet för kvinnorna innebar att de flyttade från barndomshemmet och födde sitt första barn, medan det för männen ofta var inledningen till en ämbetsmannakarriär eller ett självständigt livsverk. Men äktenskapet delade också in människorna i två grupper: de som bar den tunga bördan av att vara ogifta och de som hade funnit lyckan.

Uppgifter om vem som stod i beråd att gifta sig med vem var alltid en första rangens nyhet inom Helsingforssocieteten. De nyheter "från världen" som förekom i släkten Wasenius korrespondens berättade just om de senaste förlovingarna inom huvudstadens societet. Själva förlovingen verkar inte ha varit en så formell och noggrant reglerad avtalsceremoni som i bondesamhället. Det förekom till och med att ringar utbyttes först senare. Det viktigaste med förlovingen var att vetskapen om att ett par sällskapade och hade för avsikt att gifta sig blev offentlig. Genom att ge tilldragelsen så stor offentlighet som möjligt undvek man ryktesspridning samtidigt som man upprätthöll familjernas sedlighet och heder.

Vanligtvis förefaller först förlovingen och förlovingstiden ha inneburit att det unga paret började umgås på ett intimare sätt och på tu man hand. Inom släkten Wasenius visste de förlovade till en början inte mycket om varandra. Först efter fem månaders förloving berättade t.ex. Anna Charlotta Meisner för sin fästman G.O. Wasenius hur gammal hon var, när hon var född och om sina syskon.⁴

Förlovingstidens längd var en fråga som läkare och handboks författare flitigt tog ställning till. Målet var en relativt kort förlovingstid; "långa förlovingstider tar livet av folk", framhöll en läkare för Hanna Wasenius medan hon väntade på sitt bröllop. Ibland gick denna norm emellertid stick i stäv med en annan ännu viktigare norm. En man kunde nämligen inte gifta sig innan han hade försäkrat sig om en tjänst eller karriär. Även inom släkten

⁴ Inom Helsingforssocieteten innebar en intimare bekantskap under förlovingstiden i allmänhet inte könsumgänge. Se Kai Häggman, *Perheen vuosisata*, s.94–95; Susanne Lindgren, 'Äktenskapsbildning och nativiter i sekelskiftets Helsingfors' i M. Engman och H. Stenius (red.) *Svenskt i Finland 2, Demografiska och socialhistoriska studier*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 519 (Helsingfors 1984), s. 77–100.

Wasenius finns det av den anledningen flera fall där förlovningstiden drog ut till två, tre år. Man bildade familj först när mannen var ekonomiskt oberoende ("sin egen") och hade visat sig duglig i arbetslivet ("kommit sig ut i världen"). Men även en äldre affärsman, som redan hade tryggt sin ställning, ansåg att han självfallet måste bryta förlovingen med den kvinna han älskade om han råkade ut för konkurs. Man bildade inte familj på osäker grund.⁵

Bröllopet var en viktig initiationsrit, i synnerhet för kvinnorna. Bröllopsdagen ansågs vara den allra viktigaste dagen i en kvinnas liv, en "hedersdag", då hennes ställning i familjen och samhället förändrades på många sätt. Den gifta kvinnans hätta var inom släkten Wasenius en viktig maktsymbol för både männen och kvinnorna. Steget in i det äktaståndet innebar automatiskt en höjd status inom släkten och societeten. På kaffebjudningar vinnlade man sig om att servera även unga fruar före de ogifta kvinnorna, oberoende av hur gamla dessa var.⁶

För männen innebar äktenskapet inte en så avgörande yttre statusförändring. Inom släkten Wasenius värdesatte man också de ogifta männen enligt vad de åstadkommit och enligt deras samhällsposition, medan deras ogifta systrar per definition betraktades som olyckligare än andra när de omnämndes i släktingarnas brev. En ogift man var eventuellt olycklig medan en ogift kvinna inte kunde vara annat än olycklig.⁷

De största och mest påkostade bröllopen inom släkten Wasenius inföll på 1850–60-talen då bröllopen samtidigt var sociala tilldragelser riktade till stadens societet. Varje general, professor eller hovrättsråd som anlände till bröllopet var en liten personlig triumf, åtminstone för G.O. Wasenius. Under följande generation, på 1870-talet och senare, började släktens bröllop anta intimare former eftersom de inbjudna gästerna i huvudsak var släktingar och vänner. Också bröllopfestens karaktär blev vid denna tid mera intim. Under första hälften av 1800-talet hörde det till att brudar ur de högre stånden visa-

⁵ T.ex. Johanna Wasenius till Alexander von Collan 26.12.1877, 27.6.1880 (Coll. 254); Johanna Wasenius till Lovisa Carpelan 3.2.1867, 22.1.1879, 25.2.1880 (SLS 633.8.5.); A.F. Wasenius till G.O. Wasenius 14.6.1849 (SLS 408.10.20); jfr Hans Medelius, 'Kloka och förståndiga – Alma och Edvard inför äktenskapet', K-O. Arnstberg (red.), *När var tar sin* (Malmö 1988), s. 163–168.

⁶ Clas Collan till Johanna Wasenius 8.12.1857, 23.10.1859 (Coll. 254); jfr Märta von Alftan, *Seisemän vuosikymmentä Naisasiainliitto Unionin historiaa* (Joensuu 1966), s. 136–137.

⁷ T.ex. Johanna Wasenius till Alexander von Collan 31.5 och 1.11.1874, 12.1.1879, 13.10.1888 (Coll. 254).

de sig för den väntande, nyfikna allmänheten utanför bröllopshuset (brudvisning) och det hände också att hon offentligt bars till brudsängen. Redan på 1850-60-talen började man i pressen kritisera dylika gammalmodiga sedvänjor för att de inte passade in i bröllopsstämningen och denna kritik var uppenbarligen verkningfull. Johanna Wasenius visade sig ännu för allmänheten på Helsingfors gator när hon gifte sig år 1842, men hennes döttrar gjorde det inte längre. I följande generation ersattes de stora tvådagarsbröllopen ibland med en kort tillställning, varefter brudparet åkte på bröllopsresa. Om brudvisningen var en kvarleva från det agrara samhällets kollektiva fester representerade bröllopsresan de nya idealen som man tagit in från den europeiska borgerliga stadskulturen. På G.O. Wasenius barnbarns bröllop verkar det intima och privata att ha varit ett betydligt viktigare element än på bröllopfesterna under farfars tid. Det var inte heller längre nödvändigt för familjen att genom stora societetstillställningar manifesteras sociala framgångar.⁸

Kärlekens villkor

Vi kunde redan notera att en av förutsättningarna för ett lyckligt societetsäktenskap verkar ha varit att maken eller maken valdes bland de "ärbara och lämpliga". Utgångsläget kan beskrivas på följande sätt: den fattige högreståndsmannen hade det sämst ställt; för honom var ett äktenskap i det närmaste otänkbart så länge han var fattig. En fattig kvinna hade förutsättningar att gifta sig, men hennes möjligheter att välja var ofta begränsade. Förnuftet måste kanske ställas framom känslorna. En rik kvinna hade större möjlighet att lyssna till känslorna, att leta efter den rätte. Hennes möjligheter kringskars dock av åldern. Inom societeten verkar man t.ex. i allmänhet inte ha godkänt att en äldre kvinna gifte sig med en yngre man. Den rike mannen hade den största friheten att välja. Den egna åldern eller en stor ålderskillnad mellan honom och den tilltänkta var sällan något hinder för äktenskap, men även en rik man möttes av sociala normer som det inte var lämpligt att bryta mot.

I samtliga fall måste man beakta att det under hela 1800-talet hade ett stort egenvärde att födas i en adlig eller i övrigt framstående familj. Jämfört med

⁸ Om bröllopsarrangemangen, se bl.a. Släkten Wasenius, Handlingar (SLS 408.11.5.1.); G.O. Wasenius minnesböcker 10.8.1826, 21.2.1839, 29.12.1842 (SLS 564); Thekla Wasenius till Lovisa Carpelan 19.8.1894 (SLS 633.8.5.); angående mentalitetsförändringar i bröllop, se även t.ex. A n g e l a R u n d q u i s t, 'Drottning för en dag', i K-O. Arnstberg (red.), *När var tar sin*.

de nyss uppräknade faktorerna som hade med kön, ålder och förmögenhet att göra är det emellertid betydligt svårare att avgöra vilken vikt man tillmätte härkomsten, ens inom en allt enhetligare societet, då man valde maka eller make. Brevväxlingen inom släkten Wasenius bekräftar *Sten Carlsson*'s iakttagelse att det för kvinnor var svårt att gifta sig nedåt ens *inom* societeten. Ståndssamhället öppnade sig kring mitten av 1800-talet så att adelsmän i stora skaror gifte sig med kvinnor ur borgerskapet medan äktenskap mellan adliga kvinnor och borgerliga män fortfarande var mera sällsynta. Den naturliga följden var att antalet ogifta kvinnor i samhällets översta skikt blev allt större.⁹

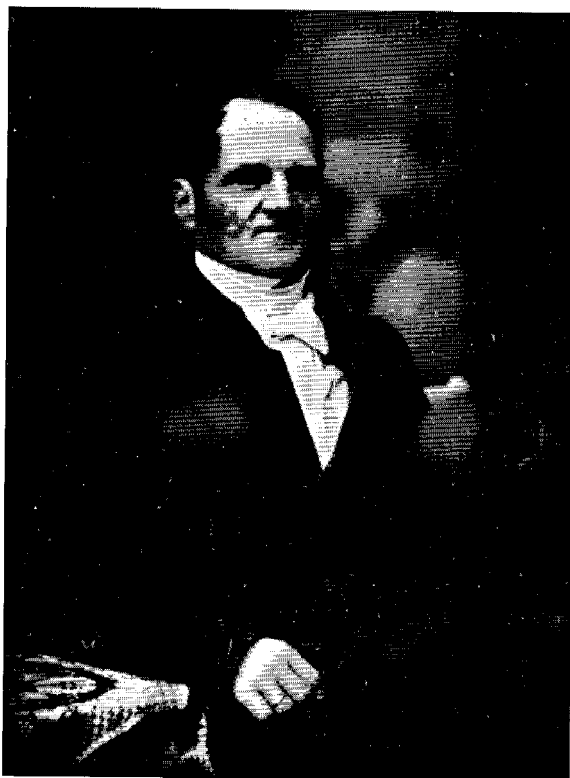
Den viktiga ålderskillnaden

Inom ståndspersonsklassen i Finland gifte sig männen under 1800-talet som betydligt äldre än kvinnorna. Mannens högre ålder var ett centralt element i de familjeideal som uttrycktes i offentligheten, och även Waseniernas brevväxling vittnar om att detta ideal var bindande. De unga fästmörna meddelade att de i sin man önskade en pålitlig och erfaren vägledare och förebild, som de kunde högakta och beundra. Männen däremot antog gärna en vägledande och fostrande roll. Dessa attityder avspeglas t.ex. klart i den 21-åriga Anna Charlotta Meisners brev åren 1825–26 till sin 37-åriga fästman Gustaf Otto Wasenius. Anna tyckte att ålderskillnaden mellan de blivande makarna var lämplig, för hon behövde uttryckligen ”en ledare genom lifvet”. Tacksamt mottog hon fästmannens faderliga förmaningar, råd och befallningar. Samma konstellation upprepades även i G.O. Wasenius senare äktenskap, han var 18 år äldre än sin andra och 25 år äldre än sin tredje hustru. Fästmörna kallades utan vidare ”flickor”, medan fästmännen oavsett ålder var ”män”.¹⁰

A.F. Wasenius gifte sig 35 år senare med den bara tre år yngre Mathilda Hjort. Både omgivningen och Mathilda själv var en aning bekymrade över omständigheten, men Adolf bedyrade att han alltid hade velat gifta sig med en mogen och förnuftig kvinna. Tidens äktenskapsideal beskrivs bra av att fa-

⁹ Sten Carlsson, 'Kvinnöden i 1800-talets Sverige', i H. Norman (red.), *Den utsatta familjen. Liv arbete och samlevnad i olika nordiska miljöer under de senaste tvåhundra åren* (Kristianstad 1983), s. 42–47.

¹⁰ Anna Charlotta Meisner till G.O. Wasenius 18.10 och 2.12.1825, 4.2, 10.3, 23.3, 7.4, 21.4, 5.5.1826 (SLS 633.1. och 2.); Carolina Meisner till G.O. Wasenius 21.8, 6.10, 27.10, 16.11.1838 (SLS 633.3.1.); A.F. Wasenius till Mathilda Wasenius 24.8 och 12.9.1860 (SLS 408.10.20.); Mathilda Wasenius till A.F. Wasenius 25.8, 1.9, 19.9.1860 (SLS 408.10.32.).

Gustaf Otto Wasenius (1789–1852). (Museiverket)

miljemedlemmarna uttryckte sin tacksamhet över att den 35-årige Otto Carpelan hade en utjämnande och lugnande inverkan på den 21-åriga Lovisa Wasenius, samtidigt som de bekymrade sig över den obetydliga ålderskillnaden mellan den 28-åriga Mathilda och den 31-årige Adolf. Adolf hade "slagit världen med häpnad".¹¹

Inte en enda man ur den stora Waseniuska släkten gifte sig under 1800-talet med en äldre kvinna. På den här punkten följde de omgivningens ideal.

¹¹ Mathilda Wasenius till A.F. Wasenius 9.9.1860 (SLS 408.10.32.); A.F. Wasenius till Mathilda Wasenius 24.8 och 21.9.1860 (SLS 408.10.20.); Anna Kuhlefeldt till A.F. Wasenius 17.8.1860 (SLS 408.10.21.).

Av de 291 societetsäktenskap som ingår i släktboksmaterialet var bara 36 (12,3 %) sådana där kvinnan var äldre än mannen. Den genomsnittliga åldern då man gifte sig var förvånansvärt stabil inom denna grupp under hela perioden 1750–1900: kvinnorna gifte sig som 24-åringar och männen som 30–31-åringar.¹²

Den bildade klassens familjeideal, som var osymmetriska och betonade mannens makt, förklarar delvis den ovanligt stora ålderskillnaden mellan man och hustru. Inom folket var ålderskillnaden mellan mannen och kvinnan då man ingick äktenskap betydligt mindre. Om man utgår från arbetaräktenskapen i städerna verkar det ha varit vanligt att hustrurna t.o.m. var något äldre än sina män. Det fanns således en stor strukturell skillnad mellan folkets och den bildade klassens äktenskap på denna punkt. På motsvarande sätt var klyftan mellan mannens och hustruns utbildning och livserfarenhet inte heller så stor i de folkliga äktenskapen.¹³

Endast bland de lämpliga

Valet av äktenskapspartner inom släkten Wasenius kan sammanfattas så att man letade efter den rätta bland de lämpliga. Ingen ville gifta sig med vem som helst av dem som kunde tänkas vara lämpliga, men ännu omöjligare var tanken på ett kärleksäktenskap över ståndsgrensarna (ståndsgreänsen avser i detta fall framför allt gränsen mellan folket och skiktet av ståndspersoner). Det var endast lämplighet och kärlek som tillsammans garanterade ett lyckligt slutresultat. Societetskretsen i Helsingfors var tillräckligt stor, det fanns tillräckligt många lämpliga partners, så letandet efter äkta kärlek står i förgrunden i källorna. Ett äktenskap mellan en societetsdam och en man av folket verkar ingen ha vågat tänka på ens som en teoretisk möjlighet. Ståndsbundenheten på äktenskapsmarknaden i Helsingfors kvarstod under hela 1800-talet, åtminstone i den bemärkelsen att det gick en gräns mellan den bildade klassen och folket. Överskred man denna gräns uppfattades det som galenskap eller djurisk lusta.¹⁴

Inom ståndspersonsklassen fanns det emellertid också gränser och speciella

¹² För detaljerad statistik, se Häggman, *Perheen vuosisata*, bilaga 4.

¹³ Jfr Piirjo Markkola, *Työläiskodin synty, Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*, Historiallisia Tutkimuksia 187 (Vammala 1994), s. 48–55.

¹⁴ Om kombinationen lämplighet och kärlek i Sveriges högreståndskretsar, se t.ex. flera artiklar i K-O. Arnstberg, *När var tar sin*.

umgängeskretsar, men gränserna mellan dessa var mera diffusa. Umgänget inom de främsta adessläkterna och ämbetsmannafamiljerna var i synnerhet under seklets första hälft s.g.s. helt begränsat till den egna kretsen. Dessa släkter, som framför allt innehade de ledande posterna i senaten, bildade länge en sluten krets också på äktenskapsmarknaden. Inte heller Wasenierna hade något att skaffa i denna nästan endogama elits umgänge.¹⁵

De ideal man anförde i offentligheten och de lagar som reglerade äktenskabet på 1800-talet ger en stereotyp bild av att kvinnorna var passiva på äktenskapsmarknaden. En närmare granskning av Waseniernas liv stöder på intet vis en så enögd uppfattning. Många lämpliga unga män slog sina lovar kring flickorna Ulla, Anna, Lovisa och Hanna Wasenius. De hade flera vänner och stadigvarande danskavaljerer. Det förekom också lång- och kortvariga förälskelser, föremålen för dem kallades flammor. Flirten var emellertid inte alltid synlig eller seriös i denna balernas och supéernas kontrollerade värld. Det väsentliga är att flickorna Wasenius (och många av deras väninnor) även själva aktivt letade efter "den rätte". De verkar att ha njutit av balerna och ingen av dem skyndade iväg för att gifta sig med förste bäste friare.¹⁶

I något skede blev kurtisen allvarligare och då började man tala om kärlek. Adolf Fredrik Wasenius berättade för Mathilda Hjorth att han hade kurtiserat flera gånger under sitt liv, men att han förälskat sig först då han lärt känna henne. Kärlek var ett allvarlig ord, och förälskelse innebar i allmänhet också förlovning. Något överraskande verkar inte ens förlovningen ha varit en så slutgiltig och dramatisk händelse inom societeten som t.ex. äktenskapshandböckerna gav sken av. Det var snarast fråga om en provotid och förlovningen kunde också brytas utan att kvinnans ställning på äktenskapsmarknaden blev lidande. Ulla, Hanna och Anna Wasenius var alla med om att bryta en förlovning, men trots det gifte de sig alla senare. Att kvinnorna kunde vara aktiva framgår av att det i Ullas och Annas fall var de själva som tog initiativet till att slå upp förlovningen. En generation tidigare hade flickornas mor Anna Charlotta Meisner också hunnit ge tillbaka förlovningsringen åt G.O. Wasenius,

¹⁵ Jfr t.ex. Raimo Savolainen, "Släktsenaten 1809–1870. Senatorsläkterna i kollegialitetens bojar", *Historisk Tidskrift för Finland* 1992, s. 173–210.

¹⁶ Johanna Wasenius till Alexander von Collan 23.11.1850, 23.3.1857 (Coll. 254); Johanna Wasenius till Lovisa Carpelan 7.12.1865 (SLS 633.8.5.); Gösta Wasenius till Adolf Wasenius d.y. 25.11.1882, 14.8.1884 (SLS 408.10.25.); Ernst Wasenius till Leonard Wasenius 22.10.1886 (SLS 408.10.23.).

men hon kom på andra tankar och redan ett par veckor senare återknöt de förlovningen.¹⁷

Flickorna inom släkten Wasenius var uppenbart mera självständiga genom att de kom från en förmögen familj. Ulla och Anna hade kompletterat sin bildning på pension i Stockholm. Deras far hade donerat stora summor pengar, inte bara till universitetet utan också för att främja stadens teater- och musikliv. Flickorna själva deltog i många viktiga societets- och kulturevenemang. De sjöng t.ex. med i den första operan som uppfördes med finländska krafter på 1850-talet. I själva verket var det flickorna som genom sitt musikintresse och sin filantropiska verksamhet företrädde familjens kulturella strävanden och goda vilja utåt. På äktenskapsmarknaden befäste de väluppfostrade, charmerande och rika borgarmamsellerna släktens framgångar inom societeten och affärlivet. Av G.O. Wasenius fyra döttrar som nådde vuxen ålder gifte sig tre med adelsmän.¹⁸

Faderlösa och obemedlade högreståndsflickor var nästan av nödtvång passivare på äktenskapsmarknaden i Helsingfors. Även på detta finner vi ett exempel i den studerade släkten. G.O. Wasenius tredje hustru, Johanna Collan och hennes systrar, kom från en högt uppskattad prästsläkt, flickorna hade fått en god uppfostran och var populära på balerna. Men de var föräldralösa och arvet skulle delas mellan tio syskon i det gemensamma hushållet. I en dylik situation var friarna färre. Flickorna måste dessutom alltid tänka också på de övriga syskonens osäkra framtid. Bröderna Fabian och Karl Collan ansåg därför att det var förnuftigt och klokt att Sofia accepterade frieriet från ett 21 år äldre kommerseråd, Johanna från ett 25 år äldre kommerseråd och Elisabet från en 11 år äldre krigskommissariatsintendent. Två av dessa män var änklingar och bröderna ansåg att systrarna, som var vana vid att hushålla självständigt, skulle bli goda hustrur åt dem. Fabian Collan konstaterade även att flickornas fordringar ändrades med åren. System Sofia skulle ännu som 19-åring ha givit det "mindre vackra och hyggliga" kommerserådet Et-

¹⁷ Thekla Wasenius till Lovisa Carpelan 7.5.1890 (SLS 633.8.6.); Johanna Wasenius till Lovisa Carpelan 9.2 och 2.3.1873, 24.10.1880, 19.1.1885 (SLS 633.8.5.); för samma iakttagelse beträffande Sverige, Rundquist, 'Drottning för en dag', s. 103–104.

¹⁸ Familjen Wasenius var välrepresenterad vid uruppförandet av Topelius och Pacius "Kung Karls jakt" år 1852. Adolf Fredrik var kungen, Ulla en av bondflickorna och Anna sjöng i kören. Inspirerad av uppsättningen donerade G.O. Wasenius 500 rubel som grundkapital till uppförandet av ett nytt teaterhus. B. E s t l a n d e r, *Elva årtionden ur Finlands historia I: 1801–1878* (Helsingfors 1929), s. 238–240.

holén korgen, men vid 25 års ålder var det klokaste hon kunde göra att acceptera frieriet. Kommerserådet var ju trots allt en duglig och förmögen man.¹⁹

Könsbunden kärlek

Bilden av äktenskapen inom släkten Wasenius kan göras ännu skarpare om man studerar kvinnornas och männens erfarenhet av kärleken och samlivet. I brev och dagböcker definierade de kärlekens och äktenskapets ideal på ett sätt som nära sammanföll med tidens allmänna ideal. En närmare granskning av källorna visar emellertid att kvinnornas och männens egna erfarenheter av kärleken och äktenskapet skiljde sig från varandra på många sätt. De yttre ramarna och de ideal man uppställde inom ståndet gjorde att utgångspunkterna för samlivet var olika. Att mannen var äldre än hustrun och i huvudsak svarade för familjens försörjning och samhällliga ställning återspeglade sig också i helt personliga förhållanden.

Unga älskande ville ivrigt beskriva sina känslor och sitt förhållande i brev och dikter. Samtliga medlemmar i släkten som skrev om detta formulerade saken på ett likartat sätt, rentav med samma ord. Alla ansåg att kärleken var en själarnas harmoni, "det är att Du blir jag, att jag blir Du". Kärleken var inte enbart enbart sinnlig njutning, människan skulle älska med både hjärtat och förnuftet. Kärleken var inte självisk, utan innebar att man pliktmedvetet och osjälviskt tog hänsyn till den andra. Förlovningsparen hade tydligt bestämda ideal för kärleken som de lovade göra allt för att uppfylla: "Gud gifve att jag kunde lefva, handla och verka efter dessa läror, då skulle Du, älskade Otto! bilfva lycklig och nöjd."²⁰

Medlemmarna av släkten Wasenius definierade kärleken mellan man och kvinna med nästan samma ord som tidens centrala opinionsbildare och samhällsfilosofer.²¹ Kärlek var inte en stundens förtjusning eller passion, utan innebar ett kall och en plikt som varade livet ut. Äkta kärlek existerade endast inom äktenskapet och å andra sidan kunde ett genuint äktenskap inte byggas utan kärlek. Även kärleksäktenskapet fullkomnades först när det första bar-

¹⁹ Fabian Collans dagböcker 5–13.1.1835; Karl Collans dagbok 17–19.11 och 29–30.12.1842. (Helsingfors universitets handskriftssamling, Gö.II.1.).

²⁰ Carolina Meisner till G.O. Wasenius 29.12.1838 (SLS 633.1.); jfr A.F. Wasenius, Handlingar av privat natur (SLS 408.5.2.1.2. och 408.3.2.31.); A.F. Wasenius till Mathilda Wasenius 16.8, 24.8, 30.8, 6.9, 12.9, 21.9, 27.9.1860 (SLS 408.10.20.); Mathilda Wasenius till A.F. Wasenius 25.8, 1.9, 9.9, 19.9, 22.9.1860 (SLS 408.10.32.).

²¹ H ä g g m a n , *Perheen vuosisata*, s. 182–201.

net hade fötts. De Waseniuska kärleksbrevens innehöll föga irrationalitet och lekfullhet, men mycket pliktkänsla och allvar.²²

Vid sidan av de gemensamma orden och definitionerna innehöll kärleksbekännelserna ofta begrepp som var bundna till könet. Endast kvinnorna skrev om sin *tacksamhet* och så gott som utan undantag var det männen som skrev om sitt *ansvar*.

Kvinnorna var tacksamma över kärleken, de tackade sina män och Gud för lyckan att de var gifta. Männen och kvinnorna var eniga om att kärleken var viktigare för kvinnorna än för männen. På motsvarande sätt ansågs kvinnan vara mäktig en djupare och större kärlek. Kvinnornas större kärleksbehov förklarades enligt breven av att det under alla omständigheter var lyckligare för en kvinna att vara gift än att vara ogift. Inte en enda kvinna inom den Waseniuska släkten valde medvetet att förbli ogift och för en del av dem var det en olycka som överskuggade hela deras liv. Hanna Wasenius, som var med om att grunda Kvinnoförbundet Unionen, sökte mening i sitt liv genom kärleken och äktenskapet, inte genom kvinnofrågan och ett liv som ogift.²³

För de ogifta kvinnorna i släkten tedde sig livet som meningslöst och tomt och i flera fall innebar det också ständiga ekonomiska svårigheter. Charlotta Collan, en av släktingarna, bodde i årtionden i sin svägers hus medan hennes bröder gav henne pengar för husbehov. Brevens vittnar om skam, sorg och rastlöshet förorsakade av att hon var så totalt beroende av sina släktingars välvilja. Alldeles i slutet av seklet hade en del av släktens ogifta kvinnor redan inkomster av eget arbete. Arbetet som t.ex. sjuksköterska, renskrivare eller sånglärare stod emellertid inte för någon alternativ livsstil för dessa kvinnor. Den personliga lyckan, ett tryggt liv och omgivningens godkännande uppnådde man alltid bäst genom äktenskap. Tidens ideal, uppfostran och den närmaste omgivningens förväntningar var alla inriktade på ett enda verkligt kall.²⁴

²² T.ex. Clas Collan till Johanna Wasenius 8.10.1854 (Coll.254); Carolina Meisner till G.O. Wasenius 16.11, 11.12 och 29.12.1838 (SLS 633.1.); A.F. Wasenius till Mathilda Wasenius 30.8.1860 och 29.7.1861 (SLS 408.10.20.); A.F. Wasenius, Handlingar av privat eller samhällelig natur (SLS 408.5.2.1.2.).

²³ Riitta Jallinoja har antagit att kvinnor oftare förblev ogifta i och med att kvinnosaksfrågan vann spridning. Statistik som Jallinoja själv har utarbetat visar emellertid att det var allmänt att kvinnor var ogifta redan flera årtionden innan kvinnosaksrörelsen organiserade sig. Riitta Jallinoja, *Suomalaisen naisasialiikkeen taistelukaudet. Naisasialiike naisten elämäntilanteen muutoksen ja yhteiskunnallis-aatteellisen murroksen heijastajana* (Juva 1983), s. 79–90.

²⁴ Jfr t.ex. Ilse Eriksson-Stjernberg, *En adelsdams livsberättelse* (Helsingfors 1992), s. 53.

Anna Kublefelt, f. Wasenius (1831–1866). Allmogesjalen vittnar om året 1852 då Anna Wasenius uppträdde i vårt lands första opera. Öjemålning av J. E. Lindh. (Museiverket)

Enligt Waseniernas brev var kärleken mellan man och kvinna alltid på något sätt asymmetrisk. Den synliga asymmetrin i kvinnornas och männens samhälleliga och ekonomiska ställning återspeglades lätt också i känslorna. De unga männen och kvinnorna kunde i princip tala om en jämlik äkten-

skapsrelation, men redan i följande mening konstaterade de att kvinnan trots allt är lyckligast då hon kan se upp till sin man. Kvinnorna deklarerade också öppet att de var ekonomiskt och emotionellt beroende av sina män; bekännelser om beroende och tacksamhet verkar nästan automatiskt att ha ingått i de kvinnliga kärleksbekännelserna. Männen och kvinnorna var också ense om att mannen skulle göra sig förtjänt av sin hustrus högaktning genom handlingar och att han skulle ge henne en "sorgfri existens". För mannen innebar kärleken även alltid att han hade det huvudsakliga ansvaret för kärlekens och äktenskapets yttre ramar. Den nyförlovade A.F. Wasenius ansåg att kvinnans största lycka låg i kärleken i sig, medan mannen kunde bli verkligt lycklig först när han hade förmåga och kraft att ge prov på sin kärlek i form av seriöst ansvar.²⁵

Mannens ställning som den äldre och starkare i förhållandet tog sig många uttryck. Det var självklart att kvinnorna i släkten Wasenius bytte stånd, fosterland eller bostadsort efter männens behov. Mannen hade makt att forma kvinnans identitet. G.O. Wasenius fästmö hade i hela sitt liv kallat sig Charlotta eller Lotta. Gustaf Otto hade emellertid tidigare varit förälskad i en flicka vid namn Anna. Eftersom fästmöns andra förnamn också var Anna framlade fästmannen i synnerligen tydliga ordalag en önskan om att hans blivande hustru skulle byta namn. Charlotta sade att hon med glädje skulle förverkliga sin trolovenes önskan samtidigt som hon hoppades att hon skulle ta den tidigare Annas plats och därigenom vara värdig sin mans kärlek. Charlotta började kallas Anna. En generation senare framförde A.F. Wasenius ett likadant önskemål för sin rikssvenska fästmö. Denna hade i hela sitt liv kallats Thilda, men Adolf ansåg att namnet i alltför hög grad var förknippat med hennes tidigare liv. Fästmön som flyttade från Sverige till Finland för att "från flicka bli fru" behövde en ny identitet som föll mannen i smaken. Thilda blev inom kort Mathilda i släktens brev.²⁶

När släktens äktenskap betraktas ur maktens och maktbrukets perspektiv kan man urskilja olika nivåer som mera generellt beskriver de invecklade auktoritetsrelationerna inom familjen. På det första uttalade planet kan man urskilja en tendens av principiella åsikter om jämlikhet mellan makarna, vilket var i linje med den allmänna utvecklingen. Ännu för G.O. Wasenius var blot-

²⁵ A.F. Wasenius till Mathilda Wasenius 24.8, 30.8 och 6.9.1860 (SLS 408.10.20.); Hanna Almgren till A.F. Wasenius 28.7.1875 (SLS 408.10.3.).

²⁶ Anna Charlotta Meisner till G.O. Wasenius 7.4 och 5.5.1826 (SLS 633.1-2.); A.F. Wasenius till Mathilda Wasenius 12.9.1860 (SLS 408.10.20.).

ta tanken på jämlikhet makar emellan dock främmande. Villkoret för ett lyckligt äktenskap var att hustrun hade en beundrande och högaktande inställning till sin man. Olyckligast var ett sådant äktenskap där mannen inte förmådde uppnå ovillkorlig auktoritet. G.O. Wasenius, som dog på 1850-talet, företrädde ett synsätt enligt vilket detta grundläggande villkor kunde uppfyllas genom manlig framgång och materiellt välstånd. Om detta var i ordning var allt i ordning.²⁷

Hans söner Adolf Fredrik och Valfrid betonade senare på 1860–80-talen redan explicit vikten av principiell jämlikhet. På den praktiska vardagsplanet medförde detta emellertid inga förändringar. Enligt detta synsätt bestod makten inom familjen inte bara av auktoritetsrelationer bundna till lag och kultur, utan också av en benägenhet att bruka styrka om makten på något sätt var hotad. Mannens makt tog sig uttryck i kunskap, relationer, språkkunskap, allmänbildning, ekonomiskt oberoende samt i ålderskillnad och fysisk styrka.

I den Waseniuska familjekretsen ingick man äktenskapen för livet. När en grannfru efter 19 års äktenskap rymde från sin erkänt brutala man, kunde Johanna Wasenius trots omständigheterna inte godkänna kvinnans handling. Ett exempel på riktigt handlande fanns inom släkten. Johannas systems äktenskap med en mentalt instabil och hetlevrad man var av släktingarnas brev att döma fullt av prövningar. För den skull föreslog man emellertid inte skilsmässa. När systemen gång på gång försäkrade att hon stod ut och älskade sin man ansågs detta vara ett vackert uttryck för det kristna äktenskapsidealet.²⁸

Inom släkten Wasenius varade det första äktenskapet i genomsnitt i 22,6 år. Siffran är något lägre än vanligt på grund av att så många av kvinnorna dog i barnsäng. Ett genomsnittligt societetsäktenskap, uträknat enligt släktboks materialet, varade i 23,9 år under perioden 1750–1800, i 26,9 år 1800–1850 och i 28,7 år 1850–1900. Naturligtvis förekom det långvariga äktenskap också under 1700-talet, men andelen korta äktenskap som varade i mindre än tio år sjönk klart och i jämn takt under hela 1800-talet (1750–1800: 23,2 % av alla äktenskap; 1851–1900: 9,7 %). Att äktenskapen blev längre vittnar om vilken inverkan framstegen inom medicinen och hälsovården i

²⁷ G.O. Wasenius till Elisabeth Wasenius och Carolina Alexejeff (f. Wasenius) 12.10.1826, 2.8.1828, 22.4.1829, 4.10.1830. (Wasenius brevsamling nr 60–63 (602:64) RA).

²⁸ Clas Collan till Johanna Wasenius 8.10.1854 (Coll. 254); Johanna Wasenius till Alexander von Collan 16.10.1858, 30.1.1859 (Coll.254); jfr Lawrence Stone, *Road to Divorce. England 1530–1987* (Oxford 1990), s. 1–6.

allmänhet hade på livslängden inom de högre stånden. Tendensen till ett allt längre liv tillsammans märks sålunda tydligare inom detta samhällsskikt än inom befolkningen som helhet.²⁹

Den förnuftiga kärleken – medelklassens paradox

Den temperamentsfulle finske idrottsledaren Tahko Pihkala kallade på sin tid hånfullt gångtävlingar för tävlingar i vem som kunde viska högst. Pihkalias kommentar är också en träffande beskrivning av den idé om den förnuftiga kärleken som den europeiska bildade klassen omhuldade på 1800-talet. Tidens litterära källor är fulla av beskrivningar av den allt övervinnande lycka och betydelse för människornas samliv som kärleken innebar. Om man studerar samma källor och författare något närmare märker man att både de som pläderade för kärlek inom äktenskapet och hela ståndspersonssamfundet var redo att snabbt flagga ut dem som alltför mycket tog deklarationerna om kärlek på allvar.³⁰

Den som studerar äktenskapet gör bäst i att ställa sympatifikatorerna och fortplantningsinstinkten i bakgrunden och i stället granska äktenskapet som en rationell och målinriktad företeelse. När man inom något samhällsskikt söker efter dominerande strukturer och centrala drag i äktenskapen är det berättigat och nödvändigt att tala om äktenskapsstrategier. Man har sett just äktenskapens karaktär av byteshandel och det faktum att individens intressen har offrats framom samfundets som kännetecknande för äktenskapsstrategierna. När man ingår äktenskap försöker man maximera nyttan och minimera skadan. Makans/makens sociala ställning, förmögenhet, ålder, arbetsförmåga, rykte o.s.v. fungerar som måttstock då för- och nackdelar vägs mot varandra.³¹

Hur var det då inom de högre stånden i Helsingfors på 1800-talet? Tidigare skisserade vi upp äktenskapsstrategier som byggde på ålder, kön, generationer och familjebakgrund. Hur ser situationen ut när man som perspektiv väljer 1800-talets samhälleliga struktururomvandling? Det finns många vittnesmål

²⁹ Mera detaljerat, Häggman, *Perheen vuosisata*, s. 103 och bilaga 4.

³⁰ Temat förnuftig kärlek framträder tydligt i t.ex. den moraliska indignation som C.J.L. Almqvists bok *Det går an* gav upphov till även i Finland. Häggman, *Perheen vuosisata*, s. 11–15, 162–172.

³¹ Jfr Giovanni Levi, *Aineeton perintö. Manaajapappi ja talonpoikaisyhteisö 1600-luvun Italiassa* (Helsinki 1992), s. 59–100; Margareta R. Matovic, *Stockholmsäktenskap, familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890* (Stockholm 1984), s. 17–18.

om att de hermetiska ståndsgrensarna i Helsingfors klart började luckras upp under perioden 1850–1880. Ämbetsmannahemmen började öppna sina dörrar till och med för mera förmögna köpmän. Man eftertraktade nya kontakter och nya positioner via äktenskap, skolor, universitetsstudier och allehanda föreningar. Det förefaller t.ex. som om just universitetslärarna och de rikaste köpmännen tillsammans var mest aktiva i många av de föreningar som förde fram nya idéer.³²

Den allt mera homogena bildade klassens strävanden kunde också karaktäriseras en dubbelstrategi. Av ståndssamhällets strukturer skulle man först bryta de gränser som fanns inom de högre stånden. Man började inte bryta sönder ståndssamhället uppifrån nedåt eller nedifrån uppåt, utan från mitten uppåt. I dubbelstrategin ingick också att man tydligare markerade gränsen mellan folket och den bildade klassen. När skillnaderna mellan de olika grupperna inom de högre stånden blev allt otydligare, gick den grundläggande skiljelinjen i samhället allt klarare mellan den bildade klassen och dem som utförde kroppsarbete. Valfrid Vasenius beskrev processen så här: ”De tidigare första och andra stånden har smultit samman med borgerskapet, och därmed har en medelklass bildats, som i folkets namn har erövrat alla rättigheter.”³³

Idén om en dubbelstrategi hjälper oss också att förstå köpman Gustaf Otto Wasenius skenbart motstridiga tankegångar i samhällsfrågor. Denne, som i flera avseenden befäste släktens ställning, förefaller både på ett konservativt sätt att ha hållit fast vid ståndssamhällets värderingar och att emancipatoriskt ha utmanat gamla strukturer. Den skenbara ambivalensen får sin förklaring när Wasenius åsikter och verksamhet granskas utgående från hans samhällliga position. Dylika ”rastlösa framåtsträvande” män ur medelklassen, som i likhet med G.O. Wasenius eftertraktade bildning och ekonomiskt kapital, styrdes av emancipations- och integrationssträvanden uppåt samtidigt som de strävade efter att skydda sig och avskilja sig nedåt.

G.O. Wasenius uppfattningar om kvinnor, barn, tjänstefolk och hela all-

³² Alexandra Ramsay, *Huvudstadens hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors – två fruntimmersföreningar 1848–1865* (Helsingfors 1993), s.149–159; jfr Eino Jutikkala, ’Sääty-yhteiskunnan hajoaminen’, E. Jutikkala (red.), *Suomen talous- ja sosiaalhistorian kehityslinjoja* (Porvoo 1968), s. 182–183; Heikki Ylikangas, ’Puolisonvalintaan vaikuttaneista tekijöistä sääty-yhteiskunnan aikana’, *Historiallinen Aikakauskirja* 1968, s. 20–29; Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*, Nordiska museets handlingar 98 (Stockholm 1982), s. 345–354.

³³ Valfrid Vasenius, ’Kansalaisuusaate ja kansanmielisyys’, *Valvoja* 1898, s. 358.

mogen kan karaktäriseras som ett uttryck för skyddsstrategin. Han ansåg att deras förhållanden skulle bevaras oförändrade. Allt var i sin ordning i samhället så länge hans eget hushåll och folket i allmänhet var tyst och nöjde sig med sin lott. När det gällde svagare och underordnade människor kunde man gott och väl ännu tillgripa Luthers hustavla eller Jesus Syraks bok i Gamla Testamentet som auktoritet. För G.O. Wasenius var kvinnor, barn och kroppsarbetare mål för maktbruk och ett potentiellt hot. Döttrar och drängar skulle snarare påminnas om sina skyldigheter än om sina rättigheter.³⁴

Däremot karaktäriserades Wasenius uppfattning om sina gelikar eller överordnade av en tydlig emancipationsstrategi. För köpmannen som framgångsrikt bedrev inrikes- och utrikeshandel var det naturligt att eftersträva inträde i Helsingfors förnämsta kretsar och att för egen del försöka bryta ståndssamhällets barriärer. Det föreföll naturligt att för sönerna och ståndsbröderna inskräpa bildningens, föreningsverksamhetens samt den fria konkurrensens och näringsfrihetens välsignelse för samhället. Wasenius uppmuntrade sina söner att söka sig till framtidsbranscher, att studera vid universitetet och överskrida skråtänkandets strikta gränser. Denna uttalade strävan att överskrida ståndsgrensarna konkretiserades bl.a. i det anmärkningsvärt stora stipendium som G.O. Wasenius år 1840 donerade till universitetet och som var avsett för studenter som siktade på att bli köpmän. I den här kretsen var det inte längre en samhällelig dygd att bli va vid sin läst.³⁵

Genom den dubbelstrategi som präglade G.O. Wasenius livsstil kan man också klargöra gränserna mellan det privata och det offentliga i Helsingfors under 1800-talets första hälft. Det fanns å ena sidan en grupp av högre ståndsmän som verkade inom förvaltning, i föreningar och i olika, mera informella punschbrödraskap. I denna offentliga krets ifrågasatte och uppluckrade man ståndssamhällets strukturer uppifrån redan på G.O. Wasenius tid. Handelshuset och de små fabriker av olika slag som Wasenius ägde tillhörde å den andra sidan den privata sfären. Varje patron ansvarade för sitt folk. Arbetsarna och kvinnorna var utestängda från samhälleligt inflytande. I det egna

³⁴ Jfr G.O. Wasenius till Caroline och Elisabeth Wasenius 12.10.1826, 2.8.1828, 22.4.1829, 4.10.1830, 2.9.1833, 31.1.1848 (Waseniuska samlingen, 602:64, RA); G.O. Wasenius till A.F. Wasenius 12.4, 24.10 och 14.11.1845, 17.4.1846 (SLS 408.10.24).

³⁵ A.F. Wasenius till Karl Collan 8.1.1853 (Coll.254); G.O. Wasenius till A.F. Wasenius 17.4.1846 (SLS 408.10.24.); Carl-Rudolf Gardberg, *Boktryckeriet i Finland*, Tredje delen (Helsingfors 1973) s. 2.

huset var den traditionella hustavlans värderingar fortfarande förhärskande.³⁶

Mot bakgrunden av dubbelstrategin blir också den "förnuftiga kärlekens" ideal förstäligt. Sett ur ett uppåtsträvande borgerligt Helsingforshushålls synvinkel var det fullkomligt naturligt att tala om individens lycka och kärlekens välsignelse samtidigt som man kunde påminna ett barn som av någon anledning sneglade socialt nedåt om dess skyldigheter gentemot föräldrarna och om vikten av ett förnuftigt val av äkta hälft.

Äktenskap och släktstrategier

När man studerar äktenskapsstrategier i Helsingfors på 1800-talet är det fruktbarare att utgå från släktens och familjens strävanden än från individens. I det handelshus som G.O. Wasenius ledde fick individens intressen och vilja i sista hand ge vika för de kollektiva intressena. I handelshusets överlevnadsstrategi var det viktigast att minimera osäkerheten och förutse framtiden. Då barnen ingick lyckade äktenskap kunde handelshuset trygga och utvidga verksamheten.³⁷

I början av 1800-talet, före uppkomsten av en effektiv, offentlig lånemarknad och aktiebolagslagen, var det omöjligt att skilja mellan hushållets och handelshusets inkomster, utgifter eller tillgångar. Olika slag av sociala nät var av oanat värde för alla köpmän, eftersom den kapitalistiska infrastrukturen var så outvecklad. Korporations-, fadder-, vänskaps-, samarbets- och släktskapsrelationer av olika slag tryggade möjligheten att grunda eller utvidga ett handelshus. Utan dylika kontaktnät var det svårt, om inte omöjligt, att få lån och borgensmän eller kompanjoner. I många städer verkar det ha varit svårt för köpmän att ens få näringstillstånd om de saknade kontakter.³⁸

Då man byggde upp denna form av kontakter spelade äktenskapet en synnerligen central roll. Kvinnorna hade en viktig, indirekt roll i att trygga handelshusets verksamhet och kontinuitet. I fallet Wasenius gav dottrarnas äktenskap nya släktskapsband, som innebar viktig affärs- och samhällskon-

³⁶ Jfr t.ex. Haapalas karaktäriseringar av husbondsväldet i fabrikkssamhällena i Tammerfors. Pertti Haapala, *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*, Historiallisia Tutkimuksia 133 (Vammala 1991), s. 15, 88–91.

³⁷ Om släktstrategier, se t.ex. Levi, *Aineeton perintö*.

³⁸ Tex. i en handelsstad som Jakobstad, där det ledande skiktet bestod av enbart köpmän, förefaller olika slag av släktskapsförbindelser ha varit av största vikt för alla dem som ville bli köpmän. H. J. Björkman, *Bidrag till Jakobstads historia* III (Jakobstad 1918–24), s. 122–123.

takter för handelshuset. Via fruar och döttrar fick huset kontakter bl.a. till borgerskapet i Stockholm, till prästerskapet och universitetet i Helsingfors, till senaten, officerskåren och till adliga jordägare och företagare. För Wasenierna fick många "bäste bror"-relationer, med därtill hörande lån, borgensförbindelser, rekommendationer och tjänster sin början genom kvinnornas förmedling. Döttrarnas lyckade äktenskap var det slutliga tecknet på att familjen hade kommit in i i huvudstadens allt enhetligare bildade klass.³⁹

I fallet Wasenius ledde de släktskapsband som uppstod genom äktenskap också till konkret kompanjonskap med tjänster och gentjänster. Det var en självklarhet att ledarna för det framgångsrika handelshuset, Gustaf Otto och Adolf Fredrik Wasenius, också var ekonomiska rådgivare för sina släktingar och stödde dessa ekonomiskt. Samtidigt såg de som sin rätt att i detalj och genom befallningar ("med faderliga uppmaningar") blanda sig i släktingarnas liv. Till exempel G.O. Wasenius syster- och gudson Otto Winter frågade alltid först sin morbror om råd i underdåniga och högaktande brev innan han gav sig in i några större affärstransaktioner. Morbrodern gick i borgen för systemsonens lån när denne grundade ett apotek och han hade också utnyttjat sina kontakter så att denne över huvud fick apoteksrättigheter. På motsvarande sätt ingick Adolf Fredrik ett flera decennier långt kompanjonskap med sin syster Lovisas man, baron Otto Carpelan. Wasenius och Carpelan gick i borgen för varandras lån, bistod varandra i affärer över hela Östersjön och ställde affärsrelationer och kontakter till varandras förfogande. Efter Carpelans död såg A.F. Wasenius som sin plikt att i egenskap av gudfar hjälpa barnen Carpelan bl.a. genom att låna dem pengar till studier och ordna med praktikantplatser.⁴⁰

Ömsesidighetsprincipen var ett grundläggande drag i dessa på släktskap grundade relationer. Tjänster besvarades i sinom tid med gentjänster. Tjänsterna behövde inte nödvändigtvis vara av materiell art, i 1800-talets samhälle

³⁹ Om motsvarande äktenskapsstrategier bland 1800-talets handelsborgarskap i Hamburg, se Richard J. Evans, 'Family and class in the Hamburg grand bourgeoisie 1815–1914', D. Blackbourne & R.J. Evans (eds.), *The German Bourgeoisie. Essays on the social history of the German middle class from the late eighteenth to the early twentieth century* (London 1991), s. 115–134.

⁴⁰ T.ex. Otto Winter till G.O. Wasenius 7.1.1842, 18.9 och 11.12.1846, 1.3, 3.5, 5.11 och 22.12.1848, 1.8.1849, 7.3.1850 (SLS 408.1.1); A.F. Wasenius till K.J. & O.M. Carpelan 4.4 och 24.10.1864, 2.12 och 16.12.1868 (SLS 408.4.2.); Bror Otto Carpelan till A.F. Wasenius 6.10.1891, 3.5.1894 (SLS 633.3.1.).

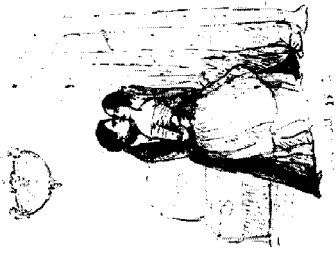
var "immateriella" tjänster – rekommendationer, upplysningar, råd, o.s.v. – av lika stor vikt som mera konkret hjälp. Samma släkt nät som omspann affärsverksamheten kunde också fungera som socialt skydds nät i händelse av kriser. Vid faderns konkurs eller död kunde familjen splittras och barnen placeras hos släktingar och kompanjoner. På G.O. Wasenius tid inhysets nödställda i köpmansgården medan familjen på A.F. Wasenius tid under två år flyttade till olika släktingar på grund av en ekonomisk kris. Borgensförbindelser som släktingar hade undertecknat knöt på många sätt samman handelshusets och hela släktens rykte och välgång. Pastor Clas Collan meddelade t.ex. att hela släkten regelbundet bad för A.F. Wasenius affärer och framgång.⁴¹

Anita Göransson har undersökt det svenska borgerskapets maktstrategier och byggt upp en modell som kan tillämpas också i fråga om familjen Wasenius. Göransson särskiljer mellan två olika äktenskapsstrategier. I den ena reduktiva modellen strävar man framför allt efter att bevara släktens förmögenhet intakt, bl.a. genom syskonbyten eller kusinäktenskap. I den andra expansiva modellen strävar man tvärtom efter att breda ut sig, knyta nya kontakter och utöka sitt kapital eller sina färdigheter. Göransson anser att dessa äktenskapsstrategier i grund och botten hade att göra med kapitalismens – framför allt den offentliga lånemarknadens och aktiebolagsformens – framväxt. Behovet av en värnande äktenskapsstrategi minskade först när det i och med aktiebolagslagen (i Sverige år 1848, i Finland år 1864) blev möjligt att dela ett familjeföretag utan att företaget förlorade sin livskraft eller familjen sin kontroll.⁴²

Göranssons modell är enligt min mening en bra beskrivning av den generella utvecklingen, men den fäster mindre vikt vid de stora lokala skillnaderna. Göransson har själv använt Norrköping som exempel – en relativt liten stad som dominerades av förmögna köpmän. Där var äktenskap mellan köpmanssläkter mycket vanliga ännu under 1800-talets första hälft. En motsvarande stad i Finland skulle vara t.ex. Jakobstad. Köpmansskräet i Jakobstad var ett förhållandevis slutet samfund där endogamin var stark både inom skräet och lokalt. Största delen av äktenskapen knöts inom en både geogra-

⁴¹ Clas Collan till Johanna Wasenius 29.9.1857 (Coll. 254); A.F. Wasenius till Mathilda Wasenius 21.12.1866 (SLS 633.4.1.); Johanna Wasenius till Lovisa Carpelan 23.4.1866, 29.2.1868 (SLS 633.8.5.).

⁴² Anita Göransson, 'Kön, släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800–1850', (Svensk) *Historisk Tidskrift* 1990, s. 525–543.

"Kärleken vid 15 år ... vid 70 år". August Mannerheims tuschteckning ger inte en fördelaktig bild av kärlek mellan generationer. (Museiverket)

fiskt och socialt avgränsad grupp. Det fanns i allmänhet ett tjugotal handels-hus i staden och under goda tider kunde man i stort sett bli köpman endast genom att födas eller gifta in sig i en köpmansfamilj. Rekryteringen till köp-manskåren i Jakobstad byggde i särskilt hög grad på ingifte under dess glans-dagar från 1760-talet till mitten av följande sekel. Under denna period var största delen av stadens köpmansfamiljer på något sätt släkt sinsemellan. Inom den berömda och förmögna köpmanssläkten Malm ingicks t.ex. 32 äktenskap åren 1760–1850, av vilka 24 med köpmansfamiljer i den egna sta-den. De flesta av de övriga äktenskapen ingicks dessutom med köpmanssläk-ter i grannstäderna, endast två av äktenskapen slöts med någon utanför han-dels- och sjöfartskretsarna. Medlemmar av släkten Malm var i praktiken in-gifta i samtliga av de mest framgångsrika köpmanssläkterna i Jakobstad.⁴³ Mångfalden av släktskapsband befastes ytterligare av de förhållandevis många äktenskapen släktingar emellan. Av de nyss nämnda 32 äktenskapen ingicks hela fem med kusiner.³⁷ Jakobstad passar även i övrigt bra in i Görans-sons modell, först under senare delen av 1800-talet minskade antalet äkten-skap mellan stadens köpmanssläkter avsevärt.

Däremot har det framgått att en mera heterogen förvaltnings- och handels-stad som Helsingfors inte passar in i Göranssons modell. Köpmännen var inte den självskrivna eliten i 1800-talets Helsingfors på samma sätt som i Norrköping eller Jakobstad. De förmögna köpmännen i Helsingfors age-rade markerat expansivt på äktenskapsmarknaden redan i början av århund-radet. I linje med det hade de mest framstående köpmanssläkterna i Helsing-fors inte alls en så skräcentrerad och "borgerlig" identitet som i Jakobstad. Köpmännen i Helsingfors orienterade sig genom äktenskap, universitetsstu-dier och intresse för kultur mot den allt enhetligare bildade klassen i staden. Medlemmar av släkten Wasenius betonade upprepade gånger i sina brev att de hörde till stadens societet, till "de bildade klasserna", som inte bara var avgränsade från det arbetande folket utan också från de talrika mindre köp-männen.

Med Helsingfors som utgångspunkt är det svårt att finna en "borgerlig

⁴³ Bland de tio mest framgångsrika köpmännen år 1800 fanns t.ex. fyra som tillhörde släk-ten Malm, tre Sneckendahl, en Lindskog, en Mellberg och en Engman. Av dessa var det uppen-barligen endast den sistnämnde, köpmannen Esaias Engman, som inte var släkt med den Malmiska handelsdynastin. B j ö r k m a n , *Bidrag till Jakobstads historia* III, s. 23–24.

⁴⁴ Äktenskapen inom släkten Malm har räknats ut från Björkmans tabeller. Björkman III, bilaga VII och Björkman IV, bilaga VIII.

klassideologi eller klassmedvetenhet⁴⁵ som skulle ha förenat och avgränsat 1800-talets storborgarskap, d.v.s. förmögna köpmän och industriföretagare. Det var inte heller enbart de förmögna köpmännen som följde dubbelstrategin, möjligen kan denna i själva verket betraktas som en permanent handlingsmodell som har att göra med mellangruppernas ställning i allmänhet. När en köpman i Helsingfors blev tillräckligt förmögen började han till livsstil, intressen och åsikter att intill förväxling likna människor från de bildade klasserna. Dessa köpmansättlingar nöjde sig i allmänhet inte heller med att bara anamma de yttre ramarna utan de förde in någonting nytt och eget i högreståndskulturen. G.O. Wasenius yngste son Valfrid tillhörde till slut förkämparna för kvinnosaken i Finland och blev professor vid hemstadens universitet. Det är spännande att notera att många av centralfigurerna i 1800-talets stigande intelligentia hade en likartad bakgrund inom det traditionella stadsborgerskapet. Det är knappast en tillfällighet att t.ex. J.V. Snellman, Z. Topelius, J.L. Runeberg och F.M. Franzén i sin litterära produktion gav just äktenskapet, dess ställning och problem, stort utrymme.⁴⁶

⁴⁵ Jfr Martin Åberg, *En fråga om klass? Borgarklass och industriellt företagande i Göteborg 1850–1914* (Göteborg 1991), s. 10–14.

⁴⁶ Tanken om förnuftig kärlek är ledande tema i t.ex. Snellmans skönlitterära produktion. Jfr Pertti Karkama, *Järkevä rakkaus. J.V. Snellman kertojana*, Suomi 132 (Porvoo 1985).

Arbete eller skola?

Om minderårigas arbete i Finland under mellankrigstiden

MARJATTA RAHIKAINEN

En av de mest omdiskuterade frågorna i barnarbetets historia har varit vad som bäst kan förklara barnarbetets försvinnande: var det skolgången, arbetslagstiftningen, brist på arbete, minskande utbud, en ny uppfattning om barndomens väsen, teknologiska förändringar¹ eller något annat. I det här sammanhanget skall jag beröra denna tvistefråga indirekt genom att ta upp den sista perioden då skolgång och arbete ännu figurerade som alternativa sysselsättningar för många barn. Jag kommer främst att diskutera egentligt förvärvsarbete (lönearbete) bland barn, alltså sådana sysselsättningar som var alternativ till skolgång.

Minderårigas förvärvsarbete är förstås en ytterst komplicerad fråga, som berörs på varierande sätt i de talrika teorier som har uppstått kring lönearbete. Teorier om kluven (tudelad) eller segmenterad arbetsmarknad har till exempel en viss relevans för barns och ungas lönearbete. Barn och unga arbetade ju vanligtvis i olika biträdande eller lågavlönade yrken och hamnade lätt i en ofördelaktig ställning på arbetsmarknaden, i likhet med andra grupper med dålig förhandlingsposition. Dessa förhållanden gällde i början av 1900-talet, då man ännu kan tala om barnarbete, och gäller fortfarande i slutet av 1900-talet, när bara sådana ungdomar som är över läropliktsålder kan söka heltidsarbete.²

I början av seklet gällde frågan vilken mängd skolgång som var lagom för att göra arbetarklassens barn och unga samhällsdugliga utan att fjärma dem

¹Lars Olsson (*Då barn var lönsamma*, Tidens Förlag, Stockholm 1980) för en synnerligen intressant diskussion, där han anknyter teknologiska förändringar, barnarbete och arbetets organisering till företagsledarens strävan att minska sitt beroende av yrkeslärdas arbetare.

²Detta har jag diskuterat utförligare i Marjatta Rahikainen, 'Miksi lasten työnteko päättyi – ja miksi se alkoi uudestaan', *Janus* 1996:1.

från kroppsarbete. Uppfattningen förändrades under 1900-talets lopp till den rakt motsatta; de tonåringar, som idag föredrar arbete framom skolgång, beskrivs som problemfall eller t.o.m. marginaliserade "drop outs".³ I något skede skedde i alla västländer något som Paul Osterman kallar "enclosure", d.v.s. barn utestängdes från arbetsmarknaden och stängdes in i skolan.⁴ När och hur blev barn och unga ur arbetarklassen och jordbrukarbefolkningen lika med skolelever i Finland? När upphörde man att uppfatta dem främst som unga arbetare?

Institutionella ramar under mellankrigstiden

Finlands båda grannar, Sverige och Ryssland, hade i början av 1880-talet fått till stånd lagar som reglerade barns arbete inom industrin. Finland kunde inte vara sämre än Ryssland, som betraktades som ekonomiskt och socialt efterblivet. Ett kommittébetänkande om frågan blev färdigt 1884 och den första lagen om skydd för arbetare godkändes på lantdagen 1888–89 och trädde i kraft i början av år 1890. Enligt lagen fick barn under 12 år inte användas i industriarbete och barn under 15 år bara under vissa begränsningar, som främst gällde arbetstiden. Men redan på den följande lantdagen 1891 lättades arbetstidsbegränsningarna efter ett petitionsförslag av intendenten i industristyrelsen. Industristyrelsen beviljades omfattande fullmakter att tillåta avvikelser från lagen, vilket också utnyttjades inom de branscher som använde barn mest.⁵

Efter tsardömetts fall 1917 trädde en ny lag i kraft om arbete i industriella samt vissa andra yrken i den något föråldrade form som riksdagen hade fastslagit redan 1909. Enligt den nya lagen höjdes åldersgränsen för industriarbete till 14 år, dock med möjlighet till dispens för 13-åringar. Finland ratifierade inte ILO:s konvention från år 1919 som förbjöd nattarbete i industrin för barn under 14 år. År 1930 avskaffades dock dispensen för 13-åringar, för att Finland

³T.ex. Anne Hujala, *Peruskoululaisten urakehityksen alkuvaiheen seurantalutkimus Mikkelin läänissä*, Ammatinvalinnanohjauksen monistesarja 35 (Työvoimaministeriö, työvoimaoasto, Helsinki 1984). Harri Taponen, *Takuunuoret: Tutkimus kunnallisissa yhteiskuntatakuutyöpaikoissa työskentelevistä helsinkiläisnuorista*, Helsingin kaupunki, Nuorisoasiainkeskus, julkaisu 1985:2.

⁴Paul Osterman, *Getting started: The Youth Labor Market* (The MIT Press, Cambridge 1980), s. 20–25, 51–74, 152–157.

⁵Se t.ex. Marjatta Rahikainen, 'Hyttipoikia. Lasten työnteko Suomen lasitehtaissa 1844–1944', *HAik* 1995, s. 117–124 samt Rahikainen, 'Miksi lasten työnteko päättyi?'

skulle kunna följa ILO:s Washington-konvention från år 1919 om minimiålder. Däremot ratifierade Finland inte ILO:s följande konventioner från år 1937 där minimiåldern höjdes till 15 år och utsträcktes till familjeföretag.⁶

Om barnarbetet vid handels-, kontors- och nederlagsrörelse (lagring) stadgades år 1919. Samtidigt underställdes arbetet i dylika servicebranscher yrkesinspektionen. Minimialdern fastslogs till 14 år, vilket väl avspeglade det faktum att man fruktade att en viss moralisk fara kunde hota barn vid kundbetjäning i kiosker och liknande, samt vid försäljning av tidningar, tobak m.m. Som barn definierades här den som inte fyllt 16 år, vilket också avvek från situationen inom industrin, där ett barn var en person som inte fyllt 15 år enligt 1889, 1917 och 1929 års lagar.

Vid sekelskiftet tog beslutsfattarna ännu för givet, att arbetarklassens barn kunde sköta sin skolgång vid sidan av arbetet. I städerna hade grundandet av folkskolor blivit obligatoriskt på 1860-talet och sedan 1880-talet gick praktiskt taget alla stadsbarn åtminstone några år i skolan.⁷ Då man på lantdagen 1888–1889 och på nytt 1891 diskuterade lagstiftningen gällande barns arbete i industrin antydde ingen av talarna på minsta sätt att syftet med lagen skulle ha varit att minska, än mindre att avskaffa, barnarbete. Tvärtom var man mest bekymrad över hur man kunde garantera att efterfrågan på barn inte skulle ta skada av begränsningarna rörande barns arbetstid eller av deras skolgång.⁸ Problemet var helt enkelt att dygnet omfattar bara 24 timmar: en normal arbetsdag i industrin var 12 timmar och det var svårt att få tid för barnens skolgång. Frågan löstes på två sätt: det ena var ett system där barnen varannan dag arbetade full arbetsdag på tolv timmar, varannan dag gick i skola, det andra fabrikkkola på kvällarna efter en kortare arbetsdag.

Femton år senare var situationen en annan. För det första hade barnarbets betydelse för industrin blivit minimal utom inom några få branscher, för det andra hade den allmänna rösträtten och enkammarlantdagen fört med sig en ny grupp av beslutsfattare: representanter för arbetarklassen och den obesuttna landsbygdsbefolkningen. 1907 års läropliktskommitté diskuterade

⁶Raili Suviranta-Lehtinen, *Suomi Kansainvälisessä Työjärjestössä vuosina 1919–1939*, Sosiaali- ja Terveysministeriö 1983, SVT Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:91, s. 94–95.

⁷Vid sekelskiftet gick c:a 70% av stadsbarnen i åldern 7–12 år i folkskolan, övriga barn gick i privata förberedande skolor, i läroverk eller åtnjöt privatundervisning. Osmo Kivinen, *Koulutuksen järjestelmäkäsitys*, Annales Universitatis Turkuensis C: 67, Turku 1988, s. 106–110.

⁸Rahikainen, 'Miksi lasten työnteko päättyi'.

i en ny anda den fråga som hade varit och skulle förbli en av de mest centrala i skoldoktrinen i Finland: skulle skolan fostra kroppsarbetarnas barn till onyttiga herrar ("tärande") eller främja flit och arbetsamhet hos den "närande" delen av befolkningen.⁹

Kommittén ansåg att man inte behövde frukta, att skolutbildningen skulle minska viljan eller förmågan till kroppsarbete. Den föreslog en allmän läroplikt som skulle utsträckas till 14–15 års ålder i städerna och till 13 års ålder på landsbygden. Motiveringen för skillnaden var, att barn på landsbygden kunde utföra nyttigt arbete redan vid 13 års ålder, medan stadsbarnen inte kunde räkna med att få arbete förrän vid 14–15 års ålder – alltså först då de enligt lagen kunde sysselsättas på heltid inom industri eller handel. Riksdagen godkände lagen om allmän läroplikt 1910, men den trädde aldrig i kraft.¹⁰ Det dröjde ytterligare ett decennium innan läroplikt genomfördes – i en helt annan politisk situation.

Som ett av de sista länderna i Europa införde det självständiga Finland en sexårig läroplikt fr.o.m. augusti 1921, dock med en del möjligheter till dispens och med långa övergångstider. Inbördeskriget 1918 hade krossat alla idéer om nationell konsensus, nu gällde det att motarbeta socialismen med rotfasta bönders och småbrukares hjälp.¹¹ Läroplikten medförde de största förändringarna på landsbygden, där majoriteten av barnen bodde. Där hade det också varit glest med skolor, även om det redan fanns åtminstone en folkskola i varje kommun. Under mellankrigstiden var Finland ett agrarland och jordbruket tycktes ännu ha framtiden framför sig. I det perspektivet hade en omfattande skolgång få fördelar som kunde uppväga de stora kostnaderna; landskommunernas beslutsfattare var sällan beredda att satsa mera än nödvändigt på skolor.

Det var då inget under att en stor del av folkskolorna på landsbygden var bara fyraåriga och hade en förkortad lärokurs på 12–28 veckor per år, medan stadsskolorna var fullständiga med sex klasser och 36 skolveckor. Under de ekonomiska krisåren i början av 1930-talet ökade andelen folkskolor med förkortad lärokurs, så att bara varannan skola på landsbygden var fullständig 1935. Fortfarande fick många barn på landsbygden nöja sig med den kortva-

⁹ Om denna diskussion, se Kivinen samt Osmo Kivinen & Risto Rinne, 'Grundutbildningen och medborgarfostran. Medborgarbildningen i Finland på 1800- och 1900-talen', *HTF* 1993, s. 213–232.

¹⁰ Kivinen s. 132–139.

¹¹ Kivinen & Rinne.

riga undervisning som erbjöds av ambuleringe skolor. Dessutom kunde barn på landsbygden få dispens från läroplikten på grund av lång skolväg.¹²

Inom dessa institutionella ramar och under ekonomins modernisering bytte skolan och arbetet så småningom plats i barns och ungas vardag. Efter andra världskriget beviljades inga dispenser längre och skillnader mellan skol-systemet på landsbygden och städerna avskaffades med tiden. Organiserandet av folkutbildningen hade börjat i slutet av 1850-talet med en nådig kungörelse av kejsaren. Åttio år senare, i slutet av 1930-talet, gick alla finländska barn i läropliktsålder i skolan.

Landsbygden

Inga förordningar utöver läropliktslagen – från vilken man alltså kunde få dispens – begränsade barns arbete i jordbruket. Läroplikten blev man kvitt vid 13 års ålder. Finland hade inte heller ratifierat ILO:s konvention från år 1919, som reglerade barns användning i jordbruksarbete.¹³ Det var alltså fritt fram för barnarbete på landsbygden, men antalet 13-åriga arbetare var dock litet på landsbygden i Finland. Inte ens i början av 1920-talet påträffades arbetande 13-åringar annat än helt sporadiskt.

En undersökning om lantarbetare under tjänsteåret 1919–1920 fann sammanlagt sex manliga och sju kvinnliga årstjänare samt fem manliga och två kvinnliga tillfälliga daglönare under 14 år på de undersökta knappt 3000 gårdarna. Gruppen 14–17 år¹⁴ var klart större och dess andel av årstjänarna var ansevärd: 22% (226 personer) av de manliga och 11% (235) av de kvinnliga årstjänarna. Bland fasta och tillfälliga daglönare var unga ovanliga, och så här unga statare var ytterst sällsynta.¹⁵ Minderåriga tjänare var vanligare på mindre gårdar, under 20 hektar, än på stora gårdar över 50 hektar, men den största andelen minderåriga manliga årstjänare förekom på medelstora gårdar mellan 40 och 50 hektar.¹⁶

¹² Om skolgångsfrekvenser, se *Kivinen*, s. 110–111, 130–131, 157–160, 177.

¹³ *Suviranta-Lehtinen*, s. 95.

¹⁴ Dätidens statistik inelade åldersgrupperna på ett oklart sätt: i det här fallet 14–18, 18–20, 20–25 år, o.s.v. Liknande system förekom i tidig industristatistik, men där är det klart (på grund av relevant lagstiftning), hur åldersgränser ska tolkas. Jag har här följt samma princip.

¹⁵ Siffrorna och andelen av respektive grupper var: 92 (6%) manliga fasta daglönare och 15 (5%) kvinnliga fasta daglönare; 127 (4%) manliga och 27 (27%) kvinnliga tillfälliga daglönare; 6 (0.1%) manliga och 2 (0.2%) kvinnliga statare.

¹⁶ *Tutkimus Suomen maataloustyöväen oloista palkkausvuonna 1919–20, Sosiaalisia erikoistutkimuksia* III, SVT XXXII (Helsinki 1923), s. 12–14.

Tabell 1. Minderåriga och vuxna arbetare i jordbruk med binäringar i Åbo distrikt år 1922–1926 enligt kvartal

	13-14 år		15-17 år		18+ år		totalt	
	p	fl	p	fl	m	kv	m	kv
1922								
I	–	–	5	5	102	45	107	50
II	1	1	12	6	359	112	372	119
III	5	1	51	22	884	554	949	577
IV	14	4	21	5	320	204	355	204
1923								
I	4	4	46	25	554	379	604	408
II	10	4	39	10	867	402	916	416
III	12	12	62	50	860	515	934	577
IV	13	13	90	63	1256	657	1359	733
1924								
I	5	5	88	44	1153	566	1246	615
II	3	2	50	16	675	321	728	339
III	7	4	104	32	760	487	871	523
IV	11	17	116	52	1193	668	1320	737
1925								
I	1	2	67	35	864	487	932	524
II	19	14	62	32	759	428	840	474
III	29	23	123	70	1336	834	1488	927
IV	8	1	56	30	605	380	669	411
1926								
I	11	4	74	40	986	522	1071	566
II	18	16	60	30	760	437	838	806
III	15	4	126	59	1137	813	1278	876
IV	8	4	55	39	697	434	760	477

Källa: Årsstatistik från de kommunala yrkesinspektörerna 1919-1930, Yrkesinspektörens i Åbo distrikt arkiv, Åbo landsarkiv.

Utredningar angående jordbrukets lönsamhet visade likaså, att barnarbetsandelen – räknad på ett svårtolkat sätt i standardiserade arbetsdagar per 100 hektar – t.ex. i slutet av 1920-talet var uppskattningsvis drygt en tiondedel av vuxnas arbetsinsats på mindre gårdar under 10 hektar, men på stora gårdar över 50 hektar kanske högst ett par procent.¹⁷

¹⁷ En barnarbetsdag beräknades motsvara en tredjedel och en kvinnoarbetsdag två tredjedelar av en standardiserad mansarbetsdag. Uppgifterna ger inga möjligheter att uppskatta hur många barn som arbetade i jordbruket. *Ennakkoriotoja Suomen maatalouden kannattavuudesta tilivuo-*

Jag har närmare granskat landskommunerna i Åbo-trakten.¹⁸ I början av 1920-talet fanns större mängder av 13-åriga jordbruksarbetare bara i Loimijoki och i Lundo. I bägge kommunerna arbetade också ett relativt stort antal 14-åringar och 15–17-åringar inom jordbruket.¹⁹ Det är dock möjligt att det var fråga om säsongarbete, för det första därför att dessa barn inte räknades in i den sammanfattande årsstatistiken, för det andra därför att den här typen av yrkesinspektion var helt ny; de enskilda inspektörerna var inte på det klara med vad som skulle inkluderas i statistiken. I slutet av 1920-talet, då statistiken var mera utförlig, kunde någon enstaka 13-åring ännu dyka upp, men sedan försvinner de helt.

Under hela mellankrigstiden förekom 14-åriga arbetare på landsbygden (vilket inte stred mot någon lag), men deras andel av arbetskraften var i det närmaste betydelslös, även om de förstås kunde vara viktiga på enskilda gårdar. Redan 1921 representerade 14-åringarna (25 pojkar och 17 flickor) bara en procent av den manliga respektive kvinnliga arbetskraften inom jordbruket i Åbodistriktet. Flickornas antal minskade något snabbare än pojkarnas, men uppgifterna insamlades så osystematiskt att slutsatser måste dras med försiktighet. Till exempel för år 1933 finns det statistiska uppgifter som uppger ett tiotal fler 14-åringar och 15–17-åringar i jordbruket än annan statistik.²⁰ Jag har tolkat det så att uppgifterna gäller sommarsäsongen.

Gårdarnas genomsnittliga storlek minskade i Finland efter 1918 som följd av jordreformen. Torparna kunde köpa de torp som de förut hade arrenderat. Majoriteten av gårdarna var under mellankrigstiden så små att en familj kunde livnära sig på dem endast med stöd av andra inkomstkällor. Det var då givetvis helt otänkbart att ha avlönade arbetare året runt.²¹ Redan under mellankrigs-

delta 1930–30, Maataloushallituksen tiedonantoja 213, Yleisen maatalousosaston julkaisu 23 (Helsinki 1931), s. 53–54.

¹⁸ Jag har granskat de kommunala yrkesinspektörernas, biträdande yrkesinspektörernas och arbetaryrkesinspektörernas uppgifter (statistik) i Åbo yrkesinspektörsdistrikt 1921–1939: Yrkesinspektörens i Åbo distrikt arkiv, Åbo landsarkiv.

¹⁹ Siffrorna var följande: Loimijoki: 13-åringar: 18 pojkar, 20 flickor; 14-åringar: 40 resp. 17; 15–17-åringar: 44 resp. 41; över 18 år 313 män o. 230 kvinnor. Lundo: 13-åringar 7 resp. 6; 14-åringar: 22 resp. 14; 15–17-åringar: 29 resp. 34; över 18 år 178 män o. 123 kvinnor.

²⁰ 14 år: 207 pojkar o. 112 flickor, 15–17 år: 843 resp. 684, över 18 år: 8043 resp. 6015 (för källor se not 8).

²¹ I den ovannämnda undersökningen gällande löneåret 1919–20, lämnades gårdar med mindre än 10 hektar åkermark bort, eftersom "på sådana gårdar... brukar man inte använda bestående främmande arbetskraft". ("Kun yleensä sellaisilla tiloilla, joilla on vähemmän kuin 10 ha

Accepterat barnarbete på gatan. En ung skoputsare sitter och väntar på kunder i Viborg på 1920-talet. På skylten uppmanas kunderna att lägga betalningen i en låda. Detta antyder att pojken inte var en fristående företagare utan hade en uppdragsgivare som fordrade redovisning för förtjänsten. (G. Heurlin, Helsingfors stadsmuseum)

tiden var det sålunda sällsynt, att barn anställdes på en främmande gård. Däremot fick de säkert arbeta mot små eller inget vederlag på hemgården.

Under mellankrigstiden erbjöd jordbrukets binärningar, mindre sågar, kvarnar och torvmossar, minst lika viktiga arbetsmöjligheter för minderåriga som det egentliga jordbruket. Dessa binärningar förlängde landsbygdens arbetssäsong både på våren och på hösten. Å andra sidan var sågverksamheten mycket konjunkturkänslig och behovet av arbetskraft varierade kraftigt från år till år på ett sätt som var omöjligt att förutse. Säsong- och konjunkturvariationer förklarar i stort sett de variationer som kommer till synes i yrkesinspektörernas sammanfattade statistik för Åbo distrikt på 1920-talet (tab. 1). Säsongvariationer förefaller att ha drabbat alla åldersgrupper i viss utsträckning. Fluktuationerna måste ha upplevts intensivare bland ungdomar mellan 15 och 17 år än bland barn, vilkas möjligheter till avlönat arbete på landsbygden tedde sig minimala redan på 1920-talet.

Säsongsvis sysselsatte jordbruket alltså en anseelig mängd ung arbetskraft. Bör man tolka de stora fluktuationerna i arbetsstyrkan som ett tecken på jordbrukets arbetsintensitet, eller var det fråga om dold arbetslöshet, d.v.s. en s.k. överskottsbefolkning?

Skolgången expanderade snabbt på landsbygden. Under 1920-talet ökade skolbarnens antal på landsbygden med hälften, till 328 000 barn år 1930. Då gick 93% av 7-12-årigarna i skola, tio år senare gick alla barn på landsbygden i skola. Man försökte göra folkskolan mera attraktiv i och med att många landskommuner förkortade eller tillfälligt avbröt skolåret (som enligt lagen varade från början av september till slutet av maj) på ett sätt som var bättre anpassat till jordbrukets arbetskraftbehov.²²

Ätminstone lika avgörande var enligt min mening stigande inkomster. I material av memoartyp stöter man ofta på otrolig fattigdom på landsbygden under mellankrigstiden. Barnens arbetsinsats behövdes då för att familjen skulle kunna skrapa ihop sitt levebröd. En statarfamiljs barn kunde t.ex. samla skrot och ben (som användes för benmjöl, alltså gödsel) på avstjälpningsplatser för att sedan sälja dem till skrothandlare²³ – helt i likhet med motsva-

peltomaata, ei vakituisesti käytetä vierasta työvoimaa”), Tutkimus Suomen maataloustyöväen oloista, s. 2.

²² Om ökad skolgång och läropliktens förverkligande på landsbygden, se *K i v i n e n*, s. 111 och bilagetab. 2.

²³ Exempelen är hämtade från Arbetararkivets (i Helsingfors) uppteckningsmaterial Työväen muistitieto 143/1.

rande sysselsättningar i de fattiga länderna idag. Hade barnen gått i skola på heltid, skulle förlusten av de inkomster och den arbetsinsats som barnen innebar i många fall ha försämrat familjens situation. Även om fattiga människor knappast räknade dessa s.k. alternativa kostnader, kunde de inte heller ignorera dem.²⁴ Främst tack vare skogsindustrin lättade nöden på många håll på landsbygden mot slutet av 1930-talet. Familjerna behövde inte längre lika ofta räkna med barnens inkomster för att klara ekonomin, eftersom de sysslor som barn kunde utföra på hemgården vid sidan av skolgången var tillräckliga.²⁵

Det började bli vanligt, att de barn som inte ärvde gården fick gå längre i skolan. På det här sättet fick flickorna på landsbygden generellt en bättre utbildning – t.ex. fem år i läroverk (s.k. mellanskola) – än pojkarna, som ofta nöjde sig med folkskolan.²⁶ Efter kriget var detta en klar fördel för flickorna, som snabbt sögs upp av de expanderande administrativa och servicebranscherna.

Stadsyrken

I städerna lämnade barnen vanligtvis folkskolan vid omkring 13–14 års ålder för att söka arbete, också då det fanns möjligheter till fortsatt skolgång. Från myndigheternas synpunkt var ”sysslösa” stadsbarn ur arbetarklassen en riskfaktor, och de som skollade blev lätt omhändertagna av myndigheterna.²⁷ En mängd unga pojkar ur jordbrukarbefolkningen och arbetarklassen var på väg att bli den första grupp som förvandlades från värdefull arbetskraft till störande sysslösa busar. Det var ett resultat av att man på landsbygden ge-

²⁴ Alternativa kostnader (opportunity costs, potentiaalinen ansionmenetyt) är centrala i Takalas resonemang gällande den ökande skolgången bl.a. på landsbygden, se Tuomas Takala, *Oppivellisuuskoulu ja yhteiskunnalliset intressit*, Acta Universitatis Tamperensis A:151 (Tampere 1983), s. 65–67, 111–115.

²⁵ För en kort översikt om den ekonomiska utvecklingen på landsbygden och generellt, se t.ex. Timo Myllyntaus och Leo Granbergs artiklar i M. Rahikainen (red.), *Austerity and prosperity: Perspectives on Finnish society*, University of Helsinki, Lahti Research and Training Centre (Helsinki 1993).

²⁶ Kivinen s. 46–50, 201.

²⁷ Marjatta Rahikainen, ’Työpakon pitkän historian loppu?’, R. Parikka (toim.), *Työ ja työttömyys*, Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura (Helsinki 1994). Marjatta Rahikainen, ’The Fading of Compulsory Labour: The Displacement of Work by Hobbies in the Reformatory Schools of Twentieth-Century Finland’, *Scandinavian Economic History Review* 1995:2.

Reglerat barnarbete på gatan. Barfota gossar i Esplanaden i Helsingfors centrum år 1923. På sitsen står det Expressbyrån Mars. Mars tillhörde Kristliga Föreningen för Unga Män, som av Helsingfors stad erhölet rättigheten att dela ut blankningsrättigheter till fattiga pojkar. (Helsingfors stadsmuseum)

nerellt övergick från spannmålsodling till kreatursbruk fr.o.m. de sista decennierna på 1800-talet och av att maskiner ersatte pojkar i fabrikena.

Myndigheterna försökte, för det mesta förgäves, styra arbetarklassens pojkar och, med bättre framgång, flickor till folkskolans fortsättningsklasser. Eftersom vederbörande myndigheter ofta klagade också på bristande intresse för yrkesutbildning, kan man förmoda, att ungdomen föredrog förtjänstmöjligheter framom utbildning. En del av arbetarklassen hade emellertid börjat tänka och agera på ett annat sätt, ty det började bli allt vanligare att också arbetarklassbarn gick i läroverk.²⁸

Samtidens uppmärksamhet riktade i hög grad in sig på minderårigas arbete inom industrin, vilket i och för sig är förklarligt, ty industrin var en ny, expansiv näringsgren. Det var emellertid bara i Tammerfors med dess stora tex-

²⁸ Kivinen s. 55–56, 107, 137–138, 143–145, 161–164.

Tabell 2. Minderårigas andel av arbetarna i fabriksindustrin i Helsingfors 1911–1930

	under 15 år		15–17 år		18– år	totalt
		%		%		
1911	43	0.4	935	8.4	10153	11131
1912	63	0.5	980	7.8	11563	12606
1913	70	0.5	857	6.2	12891	13818
1914	61	0.5	839	6.4	12489	13389
1915	63	0.4	995	6.4	14608	15666
1916	68	0.3	1217	6.2	18945	19780
1917	52	0.3	1094	6.2	16614	17760
1918	45	0.4	811	7.3	9505	10361
1919	83	0.6	1155	8.3	12653	13891
1920	55	0.4	1088	7.2	13980	15123
1921	25	0.2	892	5.8	14423	15340
1923	35	0.2	858	5.1	15905	16798
1924	38	0.2	983	5.7	16344	17365
1925	30	0.1	805	5.0	16236	17071
1926	29	0.2	894	5.0	16996	17919
...						
1930	19	0.1	703	3.5	19083	19805

Källa: Statistisk årsbok för Helsingfors 1921–1932, Översikt av fabriksindustrin åren 1909–22.

tilfabriker som barn kunde räkna med industriarbete. I andra städer fick de flesta barn och unga söka förtjänster i andra sektorer, där man i regel tjänade klart mindre än i industrin.²⁹ I hela landet var barnens andel av samtliga industrianställda minimal redan vid sekelskiftet. Industriarbete var ändå länge en eftertraktad sysselsättning även bland yngre arbetare, trots att industrin var den vid sidan av byggnadsverksamhet farligaste näringen med talrika yrkesolyckor.³⁰ Det är möjligt att de högre lönerna kompenserade arbetets risker, eventuellt betraktade man helt enkelt olyckor och hälsorisker som yrkets oundvikliga nackdelar.

Försäljning av diverse småsaker på gatorna, mångleri, utträttande av små ärenden mot ersättning, skoputsning m.m. var viktiga inkomstkällor för barn i Finlands städer i början av 1900-talet,³¹ på samma sätt som i fattiga länder

²⁹ G. R. Snellman, *Undersökning af folkskolebarnens i Helsingfors, Åbo, Tammerfors och Viborg arbete utom skolan*, Arbetsstatistik V (Helsingfors 1908).

³⁰ Enligt yrkesinspektörernas årsberättelser och olycksfallstatistik omkom c:a 40 barn och c:a 200 blev invaliderade i yrkesolyckor 1890–1940.

³¹ Snellman, op. cit.

Tabell 3. Barn inom handel, kontor och lager i Helsingfors 1920–1925

	under 15 år			15-17 år			18- år					
1920	13 (38%)			38 (17%)			257 (5%)					
	p	fl		p	fl		m	kv				
	%	%		%	%		%	%	%			
1923	70	96	58	96	460	83	357	94	2468	24	4022	46
1924	74	76	69	92	371	83	345	84	1991	18	4096	45
1925	59	79	46	79	470	79	352	78	2231	21	4150	41

Källa: Statistisk årsbok för Helsingfors 1921-1926, Av arbetsinspektörerna (senare de kommunala yrkesinspektörerna) verkställda inspektioner.

Anm: procenterna anger andelen yrkesverksamma i respektive köns- och åldersgrupp.

idag. Myndigheterna betraktade emellertid sådana sysslor närmast som tiggeri i förtäckt form och bekämpade dem bl.a. med hjälp av lagstiftning och barnskyddsåtgärder. Industrierbete ansågs däremot vara till nytta för de lägre samhällsklassernas barn och unga.³² För många familjer var dock även de ringa inkomster barn kunde hämta hem viktiga, ty vanliga diversearbetares lönenivå låg under existensminimum för en familj ända till slutet av 1940-talet.³³ Dessutom var de pengar fattiga barn kunde skaffa fram de enda som de ens i någon mån själva kunde disponera över.

De svåra åren 1917-1918 med allvarlig livsmedelbrist och inbördeskrig drev förtvylade barn ut på gatan på jakt efter mat och små förtjänster. Kort efter inbördeskrigets slut på våren 1918, när en barnmorska på väg till en kurs i tångförlossning steg av tåget på Helsingfors järnvägsstation, möttes hon av ett besynnerligt syn: det fanns inga droskor, ty hästarna hade ätits upp i brist på annan mat. I stället fanns där ett halvt dussin ”magra och bleka” halv vuxna pojkar med handkärror. ”Ottakaa minut, ottakaa minut, minä tulen viidellä markalla – minä tulen jos saan yhden leivän” [Tag mig, tag mig, jag kommer för fem mark – jag kommer om jag får ett bröd!] ropade pojkarna omkring henne. Barnmorskan hade kommit norrifrån dit inbördeskriget inte nått. Där hade hon på den fattiga obygdens sett bleka och magra ansikten, men aldrig förr ”sellaista vihreän keltaista väriä, joka näillä lapsilla oli kasvoissaan” [en sådan gröngul färg, som dessa barn hade i ansiktet]. Hon

³² Se t.ex. *Förslag angående skyddsuffostran*, Kom. bet. 1905:9a, s. 48-54.

³³ Raimo Parikka, 'Pitkä varjo – Huono-osaisuus historiallisena jatkuvuutena', M. Heikkilä & K. Vähätalo (toim.) *Huono-osaisuus ja hyvinvointivaltion muutos* (Gaudemus, Helsinki 1994), s. 59.

valde snabbt den minsta av pojarna, den som bett om bröd, och bagaget lastades på kärran, som pojken med hennes bistånd sedan började släpa över backen till barnmorskeinstitutet.³⁴

Nöden och faders och mödrars frånvaro – många av de överlevande på den rödas sida hade placerats i fångläger – avspeglas i uppgifterna för åren 1918–1919. I Helsingfors steg de minderårigas andel av arbetarna i fabriksindustrin, som hade sjunkit något sedan början av 1910-talet, tillfälligt under åren 1918–1920 (tab. 2).

I landet som helhet var industrin tidvis en beaktansvärd arbetsgivare för barn ännu på 1920- och 30-talen. De som hade genomgått folkskolan och fyllt 14 år kunde ju utan vidare arbeta lagligt på industriella inrättningar, även om deras arbetstid var kortare än för övriga arbetare. Barnens antal inom industrin varierade kraftigt beroende främst på konjunkturerna: under åren 1932–1933 föll antalet till knappt 120, men ökade igen mot slutet av decenniet.³⁵

Samtiden var inte så intresserad av andra former av barnarbete i städer. Ingen årlig statistik publicerades om barn som arbetade t.ex. som springpojkar eller biträden i butiker, kontor och lager. Man kan i alla fall spåra deras ökande betydelse i de kommunala yrkesinspektörernas årsberättelser, även om statistiken täcker bara en del av företagen.³⁶ I Helsingfors blev företag inom handel, kontors- och nederlagsrörelse (lagring) de huvudsakliga arbetsgivarna för barn på 1920-talet (tab. 3).

De allra yngsta kunde länge användas som springpojkar och -flickor. Hösten 1935 frågade den kommunala yrkesinspektören i Gamlakarleby ”vördsam” den statliga kvinnliga yrkesinspektören, ”huruvida ett undantag kunde göras för fattig enkas son, som först 31/1 36 fyller 14 år. Enligt läkarens uttåg är gossen frisk (”terve kuin pukki”) och skulle anställas i läder- o. skoaffär som springpojke.” Svaret var bestämt: ”inga undantag av lagarna angående barnens arbetstid kan av yrkesinspektören godkännas”.³⁷

³⁴ Lyylä Jouskari, *Missä Neitsytpolku loppuu* (WSOY, Porvoo & Helsinki 1967), s. 106–107.

³⁵ Industristatistik 1918–1944.

³⁶ Bl.a. var industrin underrepresenterad, eftersom de kommunala yrkesinspektörernas ansvarsområde omfattade mindre industrianläggningar och hantverk, medan storindustrin övervakades av de statliga yrkesinspektörerna.

³⁷ Lydia von Konow t. Elin Bergroth 7.9.1935, Elin Bergroth t. Lydia von Konow 11.9.1935, Den statliga yrkesinspektionen i Vasa distrikt 1934–1956, Vasa landsarkiv.

Tabell 4. Minderåriga arbetare i Jakobstad enligt yrkesgrupp 1935-1955

	hantverk reparat.		livsm. indust.		handel kontor		andra tjänst.		övriga		summa	
	14	15-17	14	15-17	14	15-17	14	15-17	14	15-17	14	15-17
1935	1	3		1	1	9	1	4			2	17
1936		1		1		7		2				11
1937		1				2	9		1	2	3	12
1938		1		1	1	7				1	1	10
1939	1			2	1	4		1		1	1	8
1940		2	1	2		7				3	1	14
1941	1	2			3	12				7	4	15
1942		1		6		10		13			3	33
1943	1	8		1		15		3	2	4	3	29
1944		5	1	1	3	22		3	1	12	5	44
1945		6	1	1	3	22		3	1	24	5	56
1946		5				20		5		21		53
1947		4				31		1		21		58
1948		2		2		31				20		53
1949				1		27		2		9		39
1950		6		5	4	63	1	5		24	5	103
1951		6	2	9		47		7		17		86
1952		6		9	1	42		10		21	1	88
1953		3				26		5		15		48
1954		saknas										
1955		6		9		25		2		9		51

Källa: De kommunala yrkesinspektörernas årsberättelser 1934-1956, yrkesinspektionens i Vasa distrikt arkiv, Vasa landsarkiv.

De flesta nya arbetsmöjligheterna för stadsungdomen fanns på 1920- och 1930-talet i kontor och butiker (båda räknades i statistiken till samma kategori), men det fanns även flera andra typer servicearbeten som barn dög till, bl.a. var kaféer och telefoncentraler ofta flickors första arbetsplats, medan transportrörelse och bilreparationer kunde erbjuda pojkar en första arbetsplats. Som ett exempel från en liten kuststad i Österbotten illustrerar (tab. 4), kunde 14-åringar hitta arbete i servicebrancher även när traditionella lågavlödade praktikantplatser hos skomakaren, sömmerskan/skräddaren eller urmakaren hade blivit sällsynta.

Det industriella barnarbetets sista skede

Krigstiden ger ett gott exempel på hur barnarbetet inom industrin plötsligt

kunde expandera när situationen så krävde. Det är svårt att veta, i vilken mån det var fråga om en efterlängtdad möjlighet för ungdomar att få arbete, eller om det var en påtvingad plikt. Man organiserade ju under och efter kriget olika slag av pliktarbete för både ungdom och kvinnor. Men med tanke på hur motvilligt många pojkar gick i fortsättningsklasserna, som också närmast var förvaringsplatser utan en genomtänkt läroplan, kunde ordentligt industriarbete nog te sig som en hederlig räddning ur den trista skoltillvaron.

Under första världskriget hade barnarbetarnas antal också stigit och var som högst, 1540 personer (1,4% av samtliga industriarbetare), år 1916. Då var det fråga om en högkonjunktur tack vare leveranserna till den ryska armén, medan Finland stod utanför kriget. Däremot var situationen under och efter inbördeskriget 1918 kanske till och med värre för de rödas barn än den blev under andra världskriget.

Redan före kriget, sedan depressionen vänt till ekonomisk tillväxt, hade antalet barn i fabriksindustrin stigit från år till år och fördubblades på fem år, från 180 år 1934 till 350 år 1938. Vinterkriget och den påföljande rustningen medförde ytterligare en fördubbling av antal barn i industrin, men först under fortsättningskriget blev man tvungen att mobilisera alla resurser. I industristatistiken för åren 1941–1944 syns detta tydligt: antalet barnarbetare fördubblades på ett år och växte till 1570 år 1943. Vapenvilan trädde i kraft i september 1944, vilket kanske bidrog till att antal barn i industrin detta år var lägre än året förut.

Ökningen från år 1939 till år 1944 var proportionellt mycket större då det gällde barnarbetare (357%) än i fråga om unga arbetare (80%) eller kvinnliga arbetare (16%). Antalet vuxna män i industrin minskade från 1939 till 1944 med 24%. Siffrorna är dock egentligen helt vilseledande. Barnens andel av industriarbetarna hade sedan två decennier legat under en procent, vid krigets utbrott bara 0.2%. Under kriget steg den en aning, till 0.8%. Barnen spelade alltså en helt marginell roll och rekryteringen av dem syftade kanske snarare till att främja försvarsviljan än produktionen. De unga, 15–17-åriga, arbetarnas andel steg 1943, då den var som högst, till knappt en tiondedel av arbetskraften inom industrin. Det var vuxna kvinnor och män som bar ansvaret för produktionen under krigsåren, vilket tydligt framgår om man granskar absoluta tal (tab.5).

Efter dessa år upphörde man att föra statistik över barnarbetet i industrin; vi kan alltså bara göra antaganden om de följande åren. Förmodligen ersattes barn av demobiliserade män. I slutet av 1940-talet hade de minderårigas an-

Tabell 5. Arbetare inom industrin 1938-1944

	under 15 år		15-17 år		18- år	
	p	fl	p	fl	m	kv
1938	243	110	6310	3967	122033	81724
1939	232	112	6176	3883	107175	73463
1940	361	130	7462	4323	91474	71872
1941	529	169	8788	4584	91354	74161
1942	1014	324	11087	5499	80629	77946
1943	1125	446	11549	6565	81977	85284
1944	1033	394	9851	5681	79368	84219

Källa: Industristatistik 1934-1944.

del av industriarbetarna fallit tillbaka till samma nivå, fem procent, där den legat vid krigsutbrottet tio år tidigare.

Under återuppbyggnadstiden och den ekonomiska expansionens årtionden fanns det ändå vissa arbetsmöjligheter för barn. Fem år efter kriget fanns det ännu ca 3100 fjortonåriga pojkar och ca 1800 flickor bland den förvärvsarbetande befolkningen.³⁸ Officiellt försvann barnarbetet från Finland år 1973, då Finland ratifierade ILO:s konvention om en minimiålder på 15 år och började visa blankt i vederbörande kolumn i internationell statistik.³⁹ Det är dock sannolikt, att några former av barnarbete förekom inom den informella ekonomins sfär, även sedan barn blivit skolelever på heltid. Barnarbete återkom i slutet av 1980-talet, denna gång bland medelklassbarn, men då är det fråga om en annorlunda företeelse.

Barns och ungas arbete i Finland ger inget gott stöd för den vanliga uppfattningen att arbetslagstiftningen spelade en viktig roll då barnarbetet tynade bort. Den första lagen var inte ens avsedd att minska barnarbetet inom industrin och gjorde inte heller det, om man ser till absoluta tal. Inte heller kan man skönja någon konsekvent minskning av antalet barn inom industrin under mellankrigstiden. Under ett halvt sekel, från 1917-1919 till 1967, var de gällande bestämmelserna angående minderårigas arbete i stor sett oförändrade för andra kategorier än jordbruksyrken. Perioden består av två delpe-

³⁸ 1950 års allmänna folkräkning II, *Finlands Officiella Statistik* VI: C 102.

³⁹ Det är inte möjligt att veta, när eller om alla barn också slutade arbeta. Man kan bara konstatera, att år 1970, då all systematisk information om detta upphör, fanns det ännu officiellt nästan 300 pojkar och ca 200 flickor under 15 år bland den förvärvsarbetande befolkningen, *Year Book of Labour Statistics 1972*, International Labour Office (Geneva 1972).

Organiserat barnarbete för att hålla barn borta från gatan. Folkskolebarn på trädgårdskolonin i Gumtäkt i Helsingfors under sommarlovet på 1920-talet. Observera läraren i bakgrunden som i sin korrekta kostym övervakar barnens arbete. (Helsingfors stadsmuseum)

rioder med andra världskriget som skiljelinje; kriget blev också annars en vattendelare i mångt och mycket i Finland och ute i världen. Jämfört med dessa stora förändringar ter det sig inte särskilt rimligt att lyfta upp en eller två lagar gällande barnarbete som på något sätt avgörande. Lagen om läroplikt bidrog kanske mera till att barnens försvann ur arbetskraften, men då kvarstår ändå frågan varför folkskolans genombrott skedde så sent och utdraget i Finland.

Diskussion

Sedan ett par decennier har man fört en av Philippe Ariès inspirerad diskussion om en ny konceptualisering av barndomen och om en ny känslighet för barns särdrag. Dessa sammanhängande företeelser har stått som förklaringar till bl.a. införandet av obligatorisk skolgång, förbudandet av barnarbete (inom industrin) och uppkomsten av organiserade fritidsaktiviteter för barn och unga för att de inte skulle driva omkring på gatorna. Bengt Sandin har för Sveriges del talat om skapandet av det normala barnet.⁴⁰

⁴⁰ Bengt Sandin, 'Skapandet av det normala barnet', K. Bergqvist & K. Petersson & M. Sundkvist (red.), *Korsvägar: En antologi om möten mellan unga och institutioner förr och nu* (Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag 1995), s. 55–64.

Trädgårdsarbetet i Gumtåket kunde också vara roligt när solen sken, ingen lärare fanns inom synhåll och man hade tid att vila i skuggan. (J. Lindh, Helsingfors stadsmuseum)

Sandin beskriver sekelskiftets barndomsideal som "sörgårdsidyll utan klassmotsättningar och sociala problem", med lek och ordnad skolgång, medan ett "arbetande barn per definition var ett exploaterat barn – exploaterat inte endast av företagare utan också av föräldrar vars kortsiktiga försörjarperspektiv gick ut över barnens framtid." Och enligt honom kom barns arbete på landsbygden "i konflikt med kraven på ordnad skolgång".⁴¹ Mycket av det som karakteriserade barns vardag i Sverige kring sekelskiftet stämmer väl överens med barns erfarenheter i Finland. Som Viviana Zelitzer så träffande beskriver från andra håll i världen, förvandlades många unga pojkar och ynglingar "from useful to economically useless".⁴²

Men det finns någonting i diskussionen om det nya barnet eller den nya barn domen som inte alls tycks passa in i den finländska kontexten. På landsbygden i Finland fortsatte man ända till 1950-talet att låta skolgången anpassa sig efter jordbrukets arbetskraftsbehov. Visst började man också i Finland tidigt ordna trädgårdsodling som sommararbete för fattiga stadsbarn, och de nya uppfostringsanstalterna grundades på "den hälsosamma landsbygden". Men eftersom

⁴¹ Sandin, s. 55.

⁴² Viviana A. Zelitzer, *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children* (Basic Books, Inc., New York 1985), kap. 2 och 3.

alla dessa anstalter var avsedda för arbetarbarn, kan man förmoda att de bara fördjupade klassmotsättningarna. Idylliska var anstalterna väl bara på fotografier.

Barnavårdsauktoriteter i Finland betraktade inte industriarbete eller motsvarande "ordentligt" lönearbete för barn som exploaterande. Bara mångleri, försäljning av tidningar, uträttandet av ärenden och dylika inkomstformer som ägde rum på offentlig plats beskrevs som usla föräldrars exploatering av sina barn. T.o.m. sådant arbete accepterades ifall det kontrollerades av myndigheterna: under mellankrigstiden överlät barnavårdsnämnden i Helsingfors årligen arbetsförmedlingen för minderåriga skoputsare åt KFUM.⁴³ Man motarbetade "sysslöshet" och vad som beskrevs som lösdriveri bland barn med ytterst kraftfulla åtgärder⁴⁴ – ingenting motsvarande blev någonsin aktuellt i Finland då det gällde "ordentligt" lönearbete.

Varför arbetet länge förblev en viktig del av barns vardag i Finland kan givetvis inte förklaras med en enskild faktor. Jag vill bara lyfta fram en aspekt som kanske bidrog. Ända till 1950-talet kan man väl karakterisera Finland som ett relativt fattigt land och ända till 1960-talet också som ett låglöneland, mätt med europeiska mått. Hundra år tidigare, när man i Finland började anpassa lagstiftningen till den nya ekonomiska verkligheten, var storfurstendömet ett halvt perifert råvaruproducerande land, som just hade klarat sig ur den sista fatala hungersnöden i Europa. När man stiftade lagar var förebilderna främst brittiska, preussiska och skandinaviska lagar; senare beaktade man också resolutioner vid olika internationella (västliga) konferensser.

Jag skulle här vilja dra en parallel med vår egen tid, då mera eller mindre fattiga låglöneländer och världens rikaste länder träffas på samma arena. Vid sekelskiftet anpassade Finland sig till de dominerande ekonomiska makternas lagstiftning. För dessa var det ändamålsenligt att komma överens om vissa gemensamma spelregler i kampen om världsmarknaderna. Tillämpade i ett litet fattigt land tedde sig samma spelregler ganska annorlunda. Många fattiga familjer och många ledamöter vid socialdemokratiska partimöten upplevde den första lagen som begränsade barnarbetet som orättvis eller felaktig. Några yrkesinspektörer och en del andra myndigheter tänkte på samma sätt. Det finns inte många tecken i Finland på ett bestämt och aktivt motstånd mot "ordentligt" arbete bland barn. Barnarbetet tycks bara ha tynat bort i brist på efterfrågan och utbud.

⁴³ Berättelse angående Helsingfors stads kommunalförvaltning, Barnavårdsnämnden.

⁴⁴ Detta tema har jag diskuterat i *Marjatta Rahikainen*, 'Det farliga barnet: Om förhållandet mellan barn och vuxna i nya tidens Europa', *HTF* 1993, s. 513–528, samt i *Rahikainen*, 'Työpakon pitkän historian loppu?' o. 'The Fading of Compulsory Labour'.

GRANSKNINGAR

Ledarhundens historia

Bo Hännestrand, *Människan, samhället och ledarhunden. Studier i ledarhundsarbetets historia*, Uppsala Studies in Economic History 36. 529 s. Uppsala 1995.

Det finns mycket få historiska undersökningar som försöker sätta in en handikappad grupps problem i ett större, både internationellt och nationellt sammanhang. Bo Hännestrands undersökning är ett imponerande arbete, som på ett mångsidigt sätt belyser de synskadades problem genom att koncentrera sig på deras viktigaste hjälpmedel, ledarhunden.

Hännestrand inleder sin undersökning med ett avsnitt om huruvida blinda under antiken använde sig av ledarhundar och vilka förutsättningar som fanns för detta. Han anser att sannolikheten för att synskadade använde hundar som hjälpmedel är större under perioder med stadsbildningar än under rurala förhållanden. Det finns dock mycket få direkta bevis för ledarhundsarbete under antiken; ett undantag utgör en väggmålning i Pompeji av en blind med sin hund.

Under medeltiden förekom blinda som använde hundar i Västeuropa. De blinda hade dock en mycket låg samhällelig status eftersom bländande användes som straff och många blinda därför hade en kriminell belastning. Från ca 1450 till 1750 poängteras den synskadades utsatta ställning jämfört med övriga samhällsgrupper. Tendensen kommer främst till synes i äldre bildmaterial där hundförarna framställs som trasigare och eländigare än sin omgivning. Källorna för perioden från 1750 till 1900 ger en mera ingående bild av de synskadades förhållanden. Aktiviteten bland hundförarna var hög och bestod av tiggeri, musicerande och förflyttning.

Hundar var relativt vanliga och i ett lagförslag i England i slutet av 1700-talet påpekades att vid uppbarandet av hundskatt skulle särskild hänsyn tas till de blindas betalningsförmåga.

Hunden utvecklades som hjälpmedel främst för att förbättra de synskadades försörjningsmöjligheter. Främst var det de blinda tiggarna och musikanterna som utnyttjade hundar eftersom de behövde kunna flytta sig snabbt från ställe till ställe. Den tidiga träningen av hundarna utfördes förmodligen av de synskadade själva. Det finns ett par beskrivningar av träningsarbetet och metoderna påminner mycket om 1990-talets träning men med ett större inslag av våld mot hunden. Tyvärr är avhandlingens avgränsningar och stora omfång sådant att författaren inte haft möjlighet att ingående diskutera problematiken om de tidiga ledarhundarnas lynne; den förmodligen begränsade

tillgången på relativt mjuka hundar med en medfödd lust att vara till lags måste ha varit ett problem.

Första världskriget och det stora antalet krigsblinda medförde en förändrad status och nya villkor för de synskadade. Den organisatoriskt utbildade ledarhunden uppkom antagligen år 1916 vid en skola för sanitetshundar i Tyskland. Efter fredsslutet startades i snabb takt ett stort antal ledarhundsskolor. I USA var La Salle Kennels först med att importera europeiska ledarhundar och småningom uppstod en ideell organisation, Seeing Eye, som blev en väsentlig del av den amerikanska utvecklingen på området. Författaren påpekar ironiskt att en stor del av Seeing Eyes verksamhet under den första perioden ägnades åt att få intäkter. När de fattiga själva utförde tiggeriet betraktades det ofta med avståndstagande, men när representanter för det mest välbärgade skiktet gjorde samma sak kunde verksamheten resultera i guldmedaljer och samhällelig uppskattning. Vålgörenheten ledde till en skadlig mytbildning där hundarna uppfattades som underdjur och de synskadade blev passiva, hjälplösa och beroende. Detta måste i hög grad ha försvårat de synskadades möjligheter på arbetsmarknaden.

Författaren jämför på ett intressant sätt de amerikanska och tyska systemen under mellankrigstiden. Medan de synskadade själva inte hade några möjligheter att påverka ledarhundsarbetet i USA, skapade det tyska systemet inte några motsvarande myter, utan snarare krav på bättre hundar och grundligare utbildning. Där var synskadeorganisationerna den drivande faktorn och det centrala var inte mytbildning, utan att påverka myndigheterna för att få medel till verksamheten. Eftersom ledarhundarna i USA och England i allmänhetens ögon gjordes till underdjur är det lätt att förstå att synskadeorganisationerna var tveksamma till denna form av hjälp. Författaren påpekar att ledarhunden var ett utomordentligt hjälpmedel, men den var, trots allt, bara en hund.

Efter andra världskriget expanderade antalet skolor och under perioden 1988–1994 fanns ledarhundsproduktion i bl.a. Australien, Belgien, Danmark, Finland, Frankrike, Irland, Israel, Italien, Japan, Kanada, Korea, Norge, Nya Zeeland, Polen, Ryssland, Schweiz, Spanien, Storbritannien, Sverige, Sydafrika, Tyskland, Ungern, USA och Österrike.

I Sverige var ledarhundar sällsynta före 1930. År 1938 påbörjades den organiserade ledarhundsutbildningen av en schäferhundsklubb i samarbete med bland annat De Blindas Förening. Den statliga hundskolan grundades 1960; därmed förbättrades situationen avsevärt med en jämnare kvalitet på hundarna. Samtidigt förlängdes och fördjupades förarnas utbildning. De synskadades riksförbund har fränsett 1938 och 1939 förhållit sig tvetydigt till ledarhundsverksamheten. Styrelsen ansåg att verksamheten, som endast passade en del av medlemmarna, tog en för stor del av budgeten i anspråk.

I huvudsak är det synskadade med högre yrkesverksamhet än genomsnittet som använder sig av ledarhundar och hunden bidrar till att hålla den synskadade kvar på arbetsmarknaden. Hunden som resursförstärkning stimulerar också de synskadades självförverkligande och konkurrenskraft i positiv rikt-

ning. Ledarhundsförarnas möjligheter att utnyttja allmänna nyttigheter har under 1980-talet försämrats på många områden på grund av att nya tekniska hinder har införts, t.ex. visuella kösystem hos Statens järnvägar, på posten, i banker o.s.v., samt av hundförbud i affärer och på tågen.

Finansieringen har varit en nyckelfråga för hundträningen och förarutbildningen. En grundläggande skillnad mellan olika länders skolor låg också, under perioden 1936–1991 i finansieringssätten. Skolorna kunde vara finansierade med offentliga medel, genom försäkringskassor, genom välgörenhet eller genom kombinationer av alla tre möjligheter. Om ledarhundsutbildningen finansierades genom välgörenhet medförde detta konsekvenser. De synskadade blev stigmatiserade som föremål för filantropi, hundförarna undvek att kritisera hundskolorna på grund av risken att tillgången på hundar skulle minska, de synskadades behov av hundar poängterades medan andra problem glömdes bort och i sådana samhällen där välgörenhet inte förekom kunde de synskadade inte få professionella hundar på annat sätt. Välgörenheten har dock den sidoeffekten att den skapar en beredskap hos allmänheten att hjälpa till, vilket den synskadade kan dra nytta av speciellt då han reser i okända miljöer. Svikna förväntningar uppstår dock när hundförare från andra länder med en större beredskap kommer till Sverige där attityderna mot ledarhundar är ganska hårda.

Hännestrands avhandling ger en inträngande bild av en värld med attityder och normer som är helt okända för de flesta. Han koncentrerar sig på förhållandena för ledarhundarna och hundförarna i Sverige under de senaste åren, insatt i ett stort internationellt och historiskt perspektiv. För avhandlingens del innebär det att han inte enbart kan koncentrera sig på problemställningarna, utan måste ta med ganska långa narrativa avsnitt. Jag hoppas att Hännestrand skulle följa upp avhandlingen med en undersökning av attityder och förhållanden enbart i de nordiska länderna efter kriget. Vid läsningen om problemen vid inköp av tågbiljetter i Sverige skulle det vara intressant att veta huruvida attityderna är annorlunda i Finland och Danmark. Hännestrand poängterar nämligen hur det stora antalet krigsblinda i Tyskland ledde till en attitydförändring och en jämförelse av Finland och Sverige efter andra världskriget skulle kunna fastslå krigsinvalidernas betydelse för att höja de handikappades status i ett samhälle.

Den största förtjänsten med Hännestrands avhandling ligger i ämnesvalet. Författaren rör sig på ett historiskt delområde utan färdig metodik, utan stöd från tidigare forskning samt med barlasten att historikerkollegerna måste föreses med grundinformation, vilket stundom gör avhandlingen pratig med ett stort antal sidor. Tegelstenen kan därför betecknas som grundforskning och den utgör en gedigen forskningsinsats. Avhandlingen är också fascinerande eftersom den kronologiskt täcker en mycket lång period och den tydligt visar hur bristfällig kännedom man har om i vilka förhållanden olika grupper lever i vårt eget samhälle.

Lena Törnblom

Sedlighetsväktare

Seppo Aalto, *Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina. Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700* [Kyrkan och kronan som sedlighetsväktare. Sexualbrottslighet, statsmakt och samhälle i Borgå domsaga 1621–1700]. Bibliotheca Historica 12. Finska Historiska Samfundet. 259 s. Helsinki 1996.

1500- och 1600-talen kan karakteriseras som århundraden då centralmakten utökade sitt inflytande på den lokala nivån, då den lutherska kyrkans sedlighetslära spreds ut till befolkningen och då släktsamhället omvandlades till ett ståndssamhälle. Under dessa århundraden kriminaliserades även all för- och utomäktenskaplig sexualitet.

Avhandlingens centrala fråga är varför sedlighetsbrotten kom att bli 1600-talets typbrott. De senaste årens forskning har också gett förklaringar, oftast med utgångspunkt i uppfattningen att centralmakten och kyrkan ville omstöpa folkets sexuella beteende; sådant skulle endast förekomma inom äktenskap välsignade av kyrkan. Folkets seder skulle styras genom strängare lagstiftning och hårdare kontroll. Seppo Aalto ansluter sig klart till denna åsikt, men vill gå ett steg längre och skapa en förklaringsmodell där samspelet mellan rätten, förvaltningen och det lokala samhället tydliggörs klarare än tidigare.

Enligt Aalto var sexualiteten inte tabu under medeltiden och då förekom många slag av accepterade föräktenskapliga förbindelser. Även en bihustruinstitution torde ha funnits, men den störde inte äktenskapet eller hustruns position och man tog hand om utomäktenskapliga barn.

Den på 1500-talet expanderande kronan band kyrkan till sig. Först kriminaliserades äktenskapsbrotten, sedan alla utomäktenskapliga sexuella förbindelser. Sexualmoralen kopplades till mannens ansvar, speciellt för de utomäktenskapliga barnen och till kvinnans ära, som mannen kunde återställa genom att gifta sig med henne eller genom att ekonomiskt svara för barnets försörjning.

Kronans kontroll riktade sig till en början främst mot unga, rörliga och jordlösa, vilka antogs störa samhällets balans. Med tiden riktades kontrollen även mot andra samhällsklasser. Kontrollen skedde till en början med hjälp av kyrkan och man uppfostrade en ny prästgeneration som var lojal mot staten. Prästerna började ange syndare, om vilka de fått kännedom genom rykten eller via utomäktenskapligt födda barn. Prästerna fick också i uppdrag att upprätta befolkningsstatistik. Samtidigt skapades en mäktig byråkratisk statsapparat, som underlättade och var en förutsättning för kontrollen av befolkningen.

Bakom kriminaliseringen av den utomäktenskapliga sexualiteten låg den världsliga maktpolitiken vars målsättning var att expandera på bondebefolk-

ningens bekostnad. Argumenten hämtades från Guds lag. Men Aalto menar att de höga brottssiffrorna även motiverades av samhällsliga förändringar. Då släktsamhället ersattes med ett ståndssamhälle skapades nya gränser kring äktenskapet. Äktenskap mellan olika stånd förekom inte, äktenskapsåldern steg och kriget skapade ett kvinnoöverskott med dåliga äktenskapsutsikter. Sexualtukten riktades mot unga, fattiga kvinnor utan släktens skyddsnet. Dessas öde var skam och förlust av ära på grund av att männen antingen försvann eller av sociala skäl inte kunde gifta sig med dem.

Människorna i de lägre samhällsskikten fortsatte dock att idka fri sexualitet enligt tidigare mönster. Speciellt gäller detta kvinnorna inom det jordlösa skiktet. Detta skulle förklara varför de utomäktenskapliga födslarna ökade när de jordlösas andel i samhället steg. Bonddöttrarna ändrade däremot sina sexuella vanor i slutet av 1600-talet och deras föräktenskapliga förbindelser minskade.

Helhetsbilden av avhandlingen är positiv. Den är välskriven och läsvärd. De tidigare forskningsresultaten är inlemmade på ett vettigt sätt och det källmaterial författaren gått igenom är imponerande. Avhandlingens nya giv är att Aalto har lyckats lyfta fram hur centralmaktens kontroll i praktiken genomfördes på den lokala nivån. Enligt författaren spelade prästerskapet här en viktig roll som statens tjänare. Vi vet dessutom att tjänstemannakåren inom rättsväsendet samtidigt genomgick en förändring. Häradshövdingar ersatte lagläsare. Aalto antyder också att reduktionen antagligen hade betydelse i ambitionerna att förstärka centralmaktens kontrollfunktion.

I det följande tar jag upp några av avhandlingens termer, perspektiv och metodproblem, som jag har invändningar mot.

Man saknar en diskussion kring två centrala begrepp, nämligen vad som menas med släktsamhälle och vad som menas med ära. I avhandlingen hävdas att släktsamhället under den tidigmoderna perioden omvandlades till ett ståndsamhälle. Men vad betyder egentligen begreppet släktsamhälle, och vilka var dess karakteristika? Och vad försvann i så fall av dessa under 1600-talets gång? För läsaren förblir begreppet något oklart.

Samma sak gäller för begreppet ära. Vad innebar ära juridiskt och praktiskt, vad var mannens ära och vad var kvinnans? Kan man se några förändringar i dess innehåll, då släktsamhället omvandlades till ett ståndssamhälle? Aalto lyfter fram betydelsen av mannens ansvar för utomäktenskapliga förbindelser och att kvinnans ära var kopplad till hennes sexualitet på så sätt, att kvinnan miste sin ära (ärbarhet) om mannen inte tog ansvar för relationen. Men inget svar ges om huruvida mannen förlorade sin heder om han inte tog ansvar för kvinnan och barnet. Aalto skriver (s. 60), att äran med tiden började förlora betydelse, speciellt i de lägre samhällsskikten. Man frågar sig då, om ära i så fall var förknippat med jordägande eller ägande överhuvudtaget?

Sexualbrottsligheten har oftast förklarats som en följd av formell, av myndighet utövad social kontroll, men det finns forskare, t.ex. Eva Österberg och Björn Furuhausen som menar att den åtminstone till en

del var en följd av befolkningens sexuella vanor och benägenhet att anmäla varandra i rätten. Somliga tolkar sexualbrottslighetens förändringar med hjälp av demografiska faktorer, t.ex. med den aktuella könsfördelningen och med giftermålsåldern. Aalto är öppen för detta slag av tolkningar. Men dessa förklaringsätt är mycket olika och det hade därför metodiskt varit bättre att analysera ett förklaringsätt i sänder. Om man agumenterar med utgångspunkt i demografi, är det bättre att hela undersökningsperioden undersöks ur detta perspektiv, och inte som här bara vissa år. Till exempel på sidan 230 i tabell 7 visas siffror om brottsstrukturen i Pernå och detta diskuteras på s. 206–207. Böndernas goda äktenskapsmöjligheter etc. antas ha bidragit till att det förekom få sexualbrott. Åren 1696–1700 förekom bara fem sådana brott, relativt sett mycket färre än i andra områden som undersöks. Men problemet är att andelen sedlighetsbrott varierade kraftigt både före och efter dessa år. Därför är det högst tveksamt att sluta sig till att det just åren 1696–1700 förelåg ett kausalt samband mellan äktenskapsmöjligheter och sedlighetsbrott i socknen – speciellt då vi som stöd saknar uppgifter om äktenskapsfrekvens och ålder vid äktenskapets ingående.

Jag har också svårt att tro att befolkningen ökade i Pernå under 1600-talet, eftersom den sjönk i alla andra tingslag – i varje fall inte med 30% (bilaga 2, s. 231). Troligen har några förändringar skett i bokföringen, vilket ger intryck av att befolkningen skulle ha ökat. Och om befolkningen är överskattad, så är också sexualbrottsligheten underskattad visavi befolkningen (tab. 1, s. 66).

Sociala gruppindelningar är alltid problematiska. Det är viktigt att fråga sig vad man vill komma åt med sina kategoriseringar. Nu finns t.ex. soldater och militärer i tre olika sociala grupper (bilaga 3, s. 232–235). Samtidigt skriver Aalto att just soldater och befäl utgjorde ett stort problem för kronan både som brottslingar och som föremål för kontroll. Genom att lyfta fram hela denna grupp hade man ännu bättre kunnat visa dess speciella karaktär. Den största delen av tabellernas ståndspersoner utgjordes nämligen också av militärpersoner.

Tveksamt är också att slå ihop bönder, torpare och backstugusittare till en kategori bara för att alla levde av jorden. Det hade varit mera informativt att skilja folk enligt ägandeförhållanden, vilket utan tvekan också säger något om maktförhållanden i samhället. Detta kan ju ha betydelse när det gäller vilka som kontrollen riktade sig mot och hur rättegångsförfarandet eventuellt skilde sig beroende på parternas sociala status. Här finns kanske en förklaring till böndernas låga andel bland sexualförbrytare i förhållande till deras andel av befolkningen.

Ett av de mest centrala problemen i avhandlingen är varför den expansiva maktpolitiken under 1600-talet kopplades till kriminaliseringen av utomäktenskaplig sexualitet – sexualpolitik. Sexualpolitik hade ett samband med kön, alltså fanns här ett slags genuspolitik. Aalto har varit medveten om detta perspektiv redan i avhandlingens början (s. 22), men avhandlingen skulle ha lyft betydligt om det utgjort en teoretiskt grund för en systematisk analys,

t.ex. utgående från Michel Foucault och Robert Muchembled. Varför kopplades kontrollen till befolkningens sexuella beteende och äktenskapsformer och inte till egendomsbrott eller våld? Detta kunde ha utgjort den mest drivande frågan i avhandlingen.

Aalto skriver (s. 81) att sexualtукten blev totalitär under 1660-talet och att sexualitet skulle knytas till det äktenskapliga livet. Samtidigt finner han att de som begick horsbrott var gifta karlar och ogifta kvinnor. Det generella mönstret var att en soldat, ståndsperson eller okänd man låg med en piga eller en fattig kvinna. De som upprepade brottet var fattiga kvinnor, som marginaliserades eller kom att bilda en institution med drag av prostitution – en motsats till de ärbara kvinnorna – på samhällets botten. Däremot svarar han inte på frågan, varför inte alla ogifta mödrar betraktades som fallna (s. 88) eller varför just gifta mäns utomäktenskapliga förbindelser (vid vilka motparten ofta var en fattig piga) har ansetts höra till den folkliga kulturen och kallas för "fri" sexualitet (s. 182).

Vad avses egentligen här med "fri" sexualitet? För vem, och i så fall när, kan man säga att det förekom fri sexualitet? Vilka var dess gränser och könsskillnader? I Aaltos tabeller förekommer just inte hustrur och många av den fria sexualitetens kvinnliga parter skickades över gränsen till Ryssland när de blivit gravida, speciellt längre fram i tiden. Det fanns alltså gränser och följer inte minst för den kvinnliga sexualiteten.

Aalto lyfter fram alkoholen som orsak till varför männens sexualvanor blev lösare, men använde inte kvinnor eller hustrur alkohol? Hade kvinnorna en annorlunda alkoholkultur? Enligt Agricola (s. 183) tycks både gubbar och gummor ha berusat sig, och de senare kunde även innefatta hustrur. Aaltos material pekar snarare på att kvinnorna i samhällets lägre skikt var fria sexualobjekt för män i högre samhällspositioner. Detta formligen inbjuder till en djupare analys av sambanden mellan kön, klass och tidens sexualpolitik.

Enligt Aalto föddes i slutet av 1600-talet en slags dubbelmoral (s. 199). Ståndspersoner skapade ett nätverk för att dölja olagliga förbindelser och folk ur lägre samhällsskikt började ljuga till och med i rätten. Inom kvinnoforskningen har begreppet "double standards" länge använts som analysredskap när det gäller hur normer och praxis skiljer sig i fråga om kön, inte bara i fråga om skilda samhällsklasser. Genom att använda termen på detta sätt hade man klarare kunnat ta fram skillnader mellan könen, genus, t.ex. utgående från Margrit Eichler och Keith Thomas.

På sidan 136 diskuteras konflikten mellan den officiella och den lokala moralen. Bara de grövsta fallen anmäldes till rätten och detta på grund av att man fruktade Guds hämnd. Men man kan fråga sig, i vilken mån denna hämndtanke hade fotfäste bland befolkningen. Till exempel barnamord kunde anmälas av den enkla anledningen att man annars riskerade att själv bli betraktad som delaktig. Tanken om Guds hämnd härstammar i litteraturen ofta från Renval, men vad jag vet har forskare sällan eller aldrig med hjälp av källor visat att denna tanke levde i folkets medvetande. Aalto skriver (s.

62), att motståndet mot centralmaktens åtgärder var mindre på den svenska sidan än i Finland. Samma åsikt återkommer på sidan 142, där det påstås att bönderna i Finland inte har låtit sig kuvas till lika ödmjuka kronans undersåtar som i Sverige. Litet doftar påståendet av lokal ideologi. Visst förekom det motstånd även i Sverige, till exempel i Småland, och även om de fria norrländska bönderna inte grep till vapen, kunde de nog mer eller mindre passivt motsätta sig myndigheterna (T a u s s i S j ö b e r g).

*

Jag har diskuterat perspektivfrågor, eftersom avhandlingen väcker sådana. Många perspektiv hade man kunnat lyfta fram ännu tydligare, till exempel hur maktpolitiken, sexualpolitiken och genus hänger ihop. Men ett avhandlingsarbete – inte minst när man utgår från svårbearbetade 1600-talskällor – innebär en långvarig process och det är svårt att ändra färdriktning efter materialinsamlingen. Men utan tvekan hade avhandlingen lyft betydligt om genusperspektivet hade tagits på större allvar. Det finns knappast ett bättre ämne än avhandlingens för detta.

Marja Taussi Sjöberg

Individen i historien – och i historieskrivningen

Ronny Ambjörnsson & Sverker Sörlin (red.), *Obemärkta. Det dagliga livets idéer*. Carlssons. 304 s. 1995.

Vuokko Aromaa (toim.), *Lääkäri, lukkari, talonpoika, duunari. Lukuja suomalaisten historiaan*. [Läkare, klockare, bonde, knegare. Kapitel ur finländarnas historia] Otava. 384 s. 1996.

Den s.k. vanliga människans betydelse i historien är en värderingsfråga. Det är därför betecknande att historiker på bägge sidor om Bottenviken samtidigt har gått in för att genomföra likartade projekt. Genom att studera för traditionell historieskrivning "obetydliga" människor kan man beskriva historiska förändringar på "realnivå". Trots allt är ju människan historiens verkliga subjekt.

Kulturhistorikerna vid Åbo universitet bygger sin antologi *Lääkäri, lukkari, talonpoika, duunari* på förebilder inom mikrohistoria och vardagshistoria. Samtidigt påpekar de en smula riskfyllt att uppsatserna skildrar för sin tid typiska livsöden. Boken *Obemärkta* å andra sidan präglas av författarnas idé-

historiska utgångspunkt; de är alla verksamma vid Idéhistoriska institutionen vid Umeå universitet. Genom att studera den s.k. vanliga människan bygger de en idéernas socialhistoria, en realvärld i vilken "idéer sätts i verket, de växer, förgrenar sig, de stöter emot en social verklighet där de förändras, blandar sig med andra idéer, eller förkastas och dör". Till skillnad från s.k. traditionell idéhistoria skapar Umeåhistorikerna här inte personhistoriska "idealtyper", utan söker individer som för fram idéer och ideologier.

Böckerna har alltså vissa grundläggande skillnader. Idéhistorikerna i Umeå har strängare vetenskapliga ramar för sina studier. De beskrivna människorna tillhör folkrörelsernas och föreningarnas Sverige, somliga är också verksamma som aktörer på nationell nivå. Detta verkar förenhetligande på personporträtten. Verksamhetsmiljön, idévärldarna och delvis också konflikterna är de samma. Ferdinand Laestadius, Ebba Pauli, Ella Hecksher, Carl Svedelius och Alma Åkermark var på sätt och vis obemärkta. Men deras verksamhet och deras roll har lyft dem upp till en sfär som få med motsvarande social bakgrund kunde ha uppnått. Syftet för författarna är att genom individen beskriva de processer som tidigare har studerats ur ett folkrörelse- och ideologiperspektiv.

Åbohistorikerna däremot följer en mera experimentell linje och är således också mera utsatta för kritik. Antologins persongalleri sträcker sig från 1600-talets Karelen till 1990-talets helsingforsiska mediamiljö, från Lapplands fjäll till Paris. På en vid social skala finner man människoöden från sjuksköterskor till fångar, från lokförare till journalister, från lärare till konstnärer. Man har inte heller försökt avgränsa sig till en vetenskapligt baserad utgångspunkt. Tvärtom. När Umeåhistorikerna kämpar med ett begränsat personhistoriskt källmaterial, och är tvungna att bygga sina analyser på "hjältarnas" och "hjältinnornas" verksamhetsfält och allmänna idé- och socialhistoriska studier, kastar Åbohistorikerna fram en verklig provokation. En del av de studerade personerna är nämligen endast skapelser av forskarnas egen fantasi. De är enbart sannolika människor.

Obemärkta är den klart enhetligare och mera traditionellt vetenskapliga av de två antologierna. Artiklarna är väl skrivna men mer konventionella än själva föremålen för undersökningarna. Styrkan och svagheten i boken *Lääkäri, lukkari ...* ligger i dess heterogenitet. De mest erfarna skribenterna har lyckats bäst med det narrativa greppet. Marja Tuominens skildring av klockarna i Kittilä är både som forskning och som litteratur i en klass för sig. Kari Immonens artikel om arbetarna vid Voikka pappersfabrik är trots sina kvaliteter farligt nära att halka i nostalgins fallgrop. Även om Immonens lokalhistoria fungerar väl som berättelse lider den av samma problem som de andra artiklarna som kretsar kring uppfunna gestalter – personerna förblir på ett skisstadium. Människor som levat på riktigt erbjuder helt klart en gedignare grund för en historikers personskildringar.

Varken Umeå- eller Åbohistorikerna har använt sig av psykologiska tolkningar i någon högre grad. Speciellt de svenska forskarna verkar vara så rotade

i ett rationalistisk-strukturalistiskt paradigim att de inte ens vill försöka tränga under huden på de undersökta människorna. Finnarna har i denna fråga ett friare grepp, men p.g.a. stora nivåskillnader mellan de olika texterna förblir det i slutändan oklart om de psykologiserande strävandena ger mer gott än dåligt resultat.

Bägge böcker ger ändå läsaren mycket stoff. De behandlar inte enbart människans liv och roll i historien, utan överlag historikerns arbete. Vad är det som händer med en människa när hon tas upp till behandling av en forskare? Har Åbohistorikerna bakom antologin *Lääkäri, lukkari ... rätt?* Är de bilder och modeller som historikerna skapar mer lika forskarna själva än de är lika undersökningsföremålen, och är det således likgiltigt om dessa skapelser har en verklighetsgrund eller inte? De är möjliga, t.o.m. sannolika bilder, men som bilder är de ändå framför allt produkter av en berättare, narrativa skapelser. Vad skiljer forskaren från konstnären? Vore det kanske hederligare att inte alls skriva personhistoria om människor som verkligen har levat?

Frågorna är befogade. Historiker borde fundera inte bara på de kunskaps-teoretiska förutsättningarna för sitt arbete utan också på de etiska. Umeåhistorikernas lösning, individuell idéhistoria, är etiskt tryggare. Människan förblir i deras undersökningar "rollfigurer". För att undgå att göra den skildrade *människan* orätt måste historikern mycket omsorgsfullt sätta sig in i den undersökta verklighet. I detta avseende är t.ex. Irma Sulkunens biografier om Mandi Granfelt och Miina Sillanpää närmare en etiskt hållbar lösning än psykohistorikerna som underställer sina försvarslösa "patienter" psykoanalytiska experiment. Man kan beklaga att svenskar sällan besvärar sig att lära sig finska. Irma Sulkunens forskning ha många beröringspunkter med Umeåhistorikernas undersökningar i boken *Obemärkta*. För många kunde det ha varit berikande att bekanta sig med Sulkunens arbeten.

Eller är mitt intryck, att bägge antologierna är starkt nationellt bundna, allt för riktigt? Verken strävar, på var sitt håll, efter att förnya historieforskningen metodiskt och att utveckla historieskrivningen så att den skall passa en allt bredare läsekrets – men är priset det att man förvånande starkt betonar *finländarnas* och *svenskarnas* historia och upplevelse? Komparationer och ett internationellt perspektiv får man förgäves leta efter i dessa berättelser.

Panu Pulma

Rätten att vara avvikande

Maria Sundkvist, *De vanartade barnen. Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårds nämnd 1903–1925*, Linköping Studies in Arts and Science 112. Hjelms. 250 s. Södertälje 1994.

Tomas Söderblom, *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet*. Gidlunds Bokförlag. 211 s. Stockholm 1992.

De svenska historikerna Maria Sundkvists och Tomas Söderbloms doktorsavhandlingar skildrar människor vilkas avvikande beteende och livsstil myndigheterna försöker tukta för att göra hederliga medborgare av dem. Söderbloms prostituerade kvinnor drömmer om den fullständiga friheten, lyckan och ett ekonomiskt oberoende. Dessa kvinnor, missnöjda med rollen som piga, fabriksarbeterska eller hustru, var långt från sin tids sexuellt passiva kvinnoideal. Sundkvists vanartade barn å sin sida önskade mera av livet än lek och lära under vuxen kontroll. Lagstiftningen tillät att dessa osedliga och vanartade kvinnor och barn stängdes in på anstalter för att uppfostras. Vanartade barn kunde t.ex. skiljas från sina föräldrar för att placeras på barnhus eller i fosterhem och prostituerade dömdes som lösdrivare till tukthus. I bägge undersökningar har forskarna genom en liten, marginaliserad grupp kunnat visa på en kontroll som samhället utövar över alla sina medlemmar. Sist och slutligen handlar det om en övervakning av samtliga kvinnor och barn som alla riskerar att utpekas som avvikande och lastbara.

Både Sundkvist och Söderblom betonar i sina undersökningar de undersöktas, d.v.s. barnens och kvinnornas, perspektiv. Ur denna synvinkel förefaller det som om det vore en ren slump att barnens och glädjeflickornas liv strider mot samhällets normer. Man kan ändå fråga sig hur tillräckligt och övertygande det är som förklaring att undersökningarnas normbrytare endast är missförstådda. I Sundkvists undersökning beskrivs bl.a. den unge pojken Gustav Andersson som myndigheterna sedermera flyttade till ett fosterhem: "Tolvåriga Gustav Andersson berättade att han tagit galoscher från tamburerer och vindar som han redan sålt till en lumphandlare. Kamraterna berättade hur de tillsammans med Gustav snattat frukt och sötsaker på torgen och vid Norra hamnkajen. Vid ett tillfälle hade de brutit upp en låda med jordgubbar. För sin lärare i folkskolan hade Gustav berättat att hans far brukade stjäla pengar. Sitt ljumma intresse för kristendomskapen förklarade pojken med att fadern hade sagt att sådant är bara smörja." (s. 10–11)

Sundkvists avhandling ingår i projektet "Rädda barnen. Barns villkor och samhällets förändring i sekelskiftets Sverige". Det är ändå inte bara barnen som är föremål för hennes undersökning. Avhandlingen behandlar också föräldrar till barn som klassificerats som vanartade och myndigheterna som gjorde denna klassificering i enlighet med 1902 års barnskyddslag. Sundkvist

söker ge en helhetsbild av situationen efter lagen år 1902 och svara på frågan hur lagen påverkade barnen och deras föräldrar mellan 1903 och 1925.

I samband med 1902 års lag grundades i kommunerna barnskyddsnämnder som skulle bevaka och åtgärda misskötsel av barn. Myndigheterna skulle i första hand skydda barnen från ondska och misär. Målet var att rädda barn- domen, även om det innebar att flytta barnet från dess egen uppväxtmiljö. Dessa samhälleliga åtgärder hade dessutom en förebyggande funktion. För myndigheterna var de försummade flickorna och pojkarna på städernas torg och gator framtidens glädjeflickor och tjuvar.

Myndigheternas verksamhet styrdes alltså av en uppfattning om den goda barndomen. Uppväxttiden skulle vara en tid av leka och lära. Barnen skulle stå under de vuxnas kontroll hemma hos mor och far. I sin undersökning skapar Maria Sundkvist bilden av barn som egensinnigt motsatte sig denna familjeidyll. Hon visar trotsiga barn och skildrar vanartighet som en speciell barnkultur. Undersökningens barn skapar en egen kultur utanför familjen och hemmet, på gator och torg. På egen hand skaffade de sig nöjen som deras föräldrar inte ville eller kunde ge dem. Enligt myndigheterna var ett problembarn ett barn med för mycket frihet och självständighet. I deras ögon var det den överdrivna friheten som ledde till vanartighet. Speciellt uppmärksammades arbetarfamiljernas barn som hade för mycket frihet men saknade leksaker, böcker och föräldrar, d.v.s. ett ordentligt hem. Just dessa sågs som benägna att utvecklas till samhällsfiender. Egensinne uppfattades som motsatsen till skötsamhet. De egensinniga barnen försökte undvika kontroll uppifrån och ville leva sitt liv på egna villkor. Enligt Sundkvist var barnen inte egentligen egensinniga eller oppositionella, utan snarare överaktiva och tygellösa. Hon menar att det handlade om ett bångstyre som inte riktades mot en annan samhällsklass utan mot de vuxnas försök att forma barndomen.

Enligt barnskyddslagen hade myndigheterna rätt att bestraffa barn som bröt mot samhällets normer. Besträffningen berörde också barnens föräldrar. Myndigheterna kunde tillrättvisa barn för dåligt leverne och barnens föräldrar för misskött uppfostran. Om varningarna inte ledde till önskat resultat kunde de som vanartade klassade barnen skickas till barn- eller fosterhem. Sundkvist skriver att myndigheterna förhöll sig strängare till barnen än vad barnskyddslagen egentligen föreskrev. Att skilja barn från sina föräldrar var vanligare än vad lagen rekommenderade. Därutöver användes metoder som inte alls föreskrevs av lagen som t.ex. att placera barn på sjukhus, i arbetsstugor eller på försörjningsinrättningar. Å andra sidan användes inte alla befogenheter i samma utsträckning som lagen tillät. Kroppsaga t.ex. användes rätt sällan.

Sundkvist strävar i sin avhandling efter att – i större utsträckning än vad som tidigare gjorts – skildra mötet mellan barnskyddsmyndigheter och föräldrar. Vilka konflikter skapade den nya lagen mellan familjen och myndigheterna? Syftet är att se barnen och deras familjer som handlande subjekt i interaktion med myndigheterna. I mötet mellan barn, familj och myndighet

måste samtliga aktörers agerande uppmärksammas och myndigheternas handlande måste bearbetas så att också familjens agerande synliggörs.

Avhandlingens mest givande del är just beskrivningen av konflikten genom alla dess aktörer. Familjen och myndigheterna beskrivs inte endast som motståndare utan också som bundsförvanter som styrs av samma ideal. Maria Sundkvist har lyckats, och vågat, beskriva föräldrar som är mera bekymrade över sitt eget rykte än om sina barns väl. Dessa föräldrar upplevde att myndigheternas kritik riktades mot dem. Misstänkta föräldrar strävade efter att bevisa att myndigheternas ingripande var ogrundat – fadern var inte alls ett fyllo och hemmet var inte osnyggt! Föräldrarnas inställning till myndigheterna var mera medgörlig om felet bevisligen låg hos barnet och i dess avvikande beteende. Föräldrarnas reaktioner visade att de delade myndigheternas uppfattning om vad som utgjorde en god barndom. Det var inte frågan om en klasskonflikt. Arbetarföräldrars definition av bra och dåliga uppväxtmiljöer sammanföll med myndigheternas borgerliga uppfattning. Barnen förefaller ha varit de enda som definierade sina behov på ett annat sätt.

De vanartade barnen ger också mycket intressant stoff utanför de stora frågorna, speciellt för annan forskning kring marginaliserade grupper i samhället. Många av Sundkvists frågeställningar och slutsatser kan tillämpas på ett större fält av marginaliserade och avvikande. Det handlar om en företeelse som inte bara berör vanartade barn i Sverige vid seklets början. Då man undersöker bestraffning stöter man alltid på skillnader som beror på den bestraffades kön. Så även i Sundkvists undersökning. Flickornas vanartighet var relationell, den manifesterades snarare i relation till andra människor än i konkret handling. Här gäller det inte en relation till andra barn utan framför allt till vuxna män. Vanarten manifesterades inte av en stulen cykel eller ett förbjudet biobesök utan i flickornas kroppar. Pojkarna var mera benägna att råka ut för barnskyddsmyndigheterna, men för flickorna var följderna allvarigare. Flickor flyttades oftare än pojkar från sina familjer.

Maria Sundkvist har speciellt fokuserat på sådana barn som skulle ha haft rätt att leva som de själva ville. Andan och tillvägagångssättet i *De vanartade barnen* påminner om Tomas Söderbloms för två år sedan utkomna avhandling *Horan och batongen*. Söderblom undersöker, influerad av Michel Foucault, mellankrigstidens prostitution ur de prostituerades perspektiv, med betoning på samhällets förtryck och den prostituerades medvetna val. Han strävar däremot inte efter att svara på prostitutionsforskningens grundfråga, hur en kvinna egentligen blir prostituerad. Åtminstone inte på det traditionella viset. Han menar att det inte var horan som var ond eller onormal, utan samhället som behandlade henne annorlunda än andra. De prostituerade var medvetna och normala individer.

I den omdebatterade undersökningen belyser Söderblom hur samhället i sin kamp mot den osedliga kvinnan utsatte henne för grymma och förtryckande åtgärder. Prostituerade underkastades vetenskapliga undersökningar. Myndigheterna ville veta och utforska, men hade ingen ambition att förstå

en annorlunda livsstil. I straffanstalterna behandlades kvinnorna som efterblivna. Detta motiverades med att kvinnorna överhuvudtaget hade brutit mot samfundets normer och att arbetsstraff dessutom synbarligen inte förändrade deras uppförande. Söderblom betonar att samhällets maktutövning födde en motmakt i form av större eller mindre sabotage mot systemet. Under tiden på arbetsanstalt, under ständig kontroll och tukt, drömde kvinnorna redan om en tid efter straffet och om en återgång till det tidigare livet. Tanken på friheten och fängelsetidens slut gjorde själva straffet uthärdligt.

”Det är rätten att vara avvikare, att vara och leva annorlunda så länge det inte sker på andras bekostnad, även om beteendet i sig kan upplevas som och i många fall också vara självdestruktivt.” skriver Söderblom. Han undersöker prostitution och repression med stor empati. Trots att medkänslan ibland är uppeendeväckande är *Horan och batongen* en glad överraskning och en ovanligt fräsch läsupplevelse. Aktörernas perspektiv får plats i själva forskningen och förblir inte endast inledande teori. Avhandlingen ger intressant jämförelsematerial t.ex. till den forskning som i Finland gjorts om prostitution och prostitutionskultur. Vid sidan av Söderbloms undersökning kan man med fördel läsa t.ex. Antti Häkkinens doktorsavhandling om prostitution i Helsingfors 1867–1939 (1995).

Riitta Suhonen

Prostitutionskultur i Helsingfors

Antti Häkkinen, *Rahasta – vaan ei rakkaudesta. Prostituutio Helsingissä 1867–1939* [För pengar – men inte för kärlek. Prostitutionen i Helsingfors 1867–1939]. 302 s. Helsinki 1995.

Prostitutionen, som under 1960-, 1970- och fram till 1980-talet verkade leva en förtvinande tillvaro, blev under 1990-talet åter synlig i den helsingforsiska stadsbilden. Folk var förbryllade. Denna företeelse, som Antti Häkkinen kallar en prostitutionens renässans, har väckt motstridiga känslor. För en del helsingforsare blev offentlig prostitution ett tecken på att någonting gått fel i jämställdhetssträvandena. Andra satte likhetstecken mellan offentlig prostitution och liberalisering av sexualnormer i europeisk anda. Sex- och erotikbarer samt gatuprostitution innebar för dem en befrielse från gammal-finsk sexualkultur och sexualkontroll.

Antti Häkkinens avhandling om prostitution i Helsingfors 1867–1939 är initierad av förändringen i prostitutionskulturen. Valet av forskningsperiod har styrts dels av att Margaretha Järvinens doktorsavhandling *Prostitutionen i Helsingfors. En studie i kvinnokontroll* (Åbo 1990) som behandlar prostitutio-

nen under efterkrigstiden och dels av att källmaterialet är förhållandevis rikt och systematiskt efter år 1867.

Syftet med avhandlingen har varit att rekonstruera den heterosexuella prostitutionskulturens normer, regler och verksamhetsformer och dessas förändring från 1800- till 1900-tal i ett aktörsperspektiv där bordell- och gatuprostitution ställs i fokus. Ansatsen bygger på en traditionell social- och rättshistorisk forskningstradition.

Vem var hora i 1800- och 1900-talets Helsingfors? Hur skiljde hon sig från "vanliga" kvinnor? Hur såg horans vardag ut? Hurudana män köpte sexualförbindelser? Var och hur ingicks förbindelsen? Var och på vilket sätt älskade man? Vad kostade en sexuell akt? Hur formades och utvecklades de olika prostitutionensformer i Helsingfors? Vilka kontrollåtgärder riktades mot de prostituerade? Förekom det försök att rehabilitera prostituerade till "normalt liv"? Hur lyckades man? Förändrades prostitutionen, horornas eller kundernas status under den behandlade tiden? Dessa och många fler grundläggande frågor ställs i undersökningen. Även om Häkkinen fokuserar på förkrigstida förhållanden i Helsingfors har han inte undvikit att även relatera sina forskningsresultat till dagens prostitution. Avhandlingen inleds med en överblick över prostitutionen i praxis, då läsaren förs genom Helsingfors gator till allt från bordeller på Stora Robertsgatan på 1880-talet till rendezvouser på vandrarhem på 1930-talet. Därefter övergår författaren till att belysa först kundkretsen och sedan horans vardag.

Den offentliga kontrollen av prostituerade i Finland har allt sedan början av 1800-talet primärt utgått från intresset att stävja spridningen av veneriska sjukdomar. I Helsingfors, som i många andra europeiska städer, var prostitutionen officiellt reglerad av myndigheterna under åren 1875–1908. Systemet byggde på idén att prostitutionen var nödvändig och kontrollerbar. Regleringen möjliggjordes genom att de prostituerade förvisades till bestämda kvarter och genom att polisläkare regelbundet undersökte de prostituerade underliv, först en gång i månaden, senare två gånger och slutligen varje vecka. Prostituerade behäftade med venerisk sjukdom förpassades till syfilissjukhuset i Gumtäckt. I och med lösdrivarstadgan år 1883 skärptes kontrollen ytterligare och riktades särskilt mot sutenörerna, som vanligen också var kvinnor. Mot slutet av 1880-talet ökade kritiken av reglerad prostitution och olika medborgarrörelser reste krav på att bordellerna skulle stängas. Bordellerna avskaffades i princip år 1885, men bordellverksamheten fortsatte som en tidvis mer tidvis mindre accepterad prostitutionsform t.o.m. avskaffandet av den reglerade prostitutionen år 1908. Besiktning av prostituerades underliv fortgick ända till år 1943.

Häkkinens källmaterial består främst av kontrollmyndigheternas arkivmaterial, närmast besiktningsbyråns och sedlighetspolisens handlingar, lösdriveriförhørs- och rättsprotokoll. Undersökningen är därför beroende av myndigheternas definition av prostitution. En databas över 4 448 prostituerade och 298 kunders livsöden under åren 1867–1939 har gjorts på basen av

framför allt besiktningsbyråns dagböcker, kompletterade med lösdriverihandlingar.

Häkkinen har utgående från arkivmaterialet grovt indelat de prostituerade i tre grupper. (s. 276–278) I den första gruppen ingår ”uppenbara” horor, d.v.s. kvinnor som regelbundet genomgick polisläkarens gynekologiska undersökningar. De två följande grupperna har däremot förändrats över tid. Som prostituerade har fram till avskaffandet av reglerad prostitution räknats sådana kvinnor som minst fem gånger under sin livstid besiktats med mindre än ett års mellanrum samt tillfälligt besiktade som besiktningsbyrån eller sedlighetspolisen ansåg vara prostituerade. Mellan 1909 och 1939 har de kvinnor som besiktats en eller flera gånger per år räknats som prostituerade. När de prostituerades antal ställs i relation till befolkningen i Helsingfors, påvisar Häkkinen att antalet prostituerade stadigt har sjunkit från 1800-talet till 1980-talet. (s. 16)

Hur förändrades prostitutionskulturen i Helsingfors under 1800- och 1900-talen? Häkkinen betecknar regleringsperioden som bordellprostitutionens guldålder då prostitutionskulturen var ett ståndssamhälle i miniatyr. Manliga ståndspersoner, studenter eller ryska officerare, sökte sig till vackra, unga och i någon mån utbildade prostituerade. Kontakter knöts på teatrar, i restauranger eller på lyxbordeller. Arbetar- och hantverkarkunder utnyttjade de utbildade och av överklassen avlagda prostituerades tjänster, i trappuppgångar och parker. Komplementaritetens principen bröts ned när ståndssamhället föll sönder. Myndigheterna lyckades med stöd av lösdrivarstadgan slå sönder prostitutionskulturens nätverk, vilket enligt Häkkinen ledde till att prostitutionen i Helsingfors blev mer amatörmässig och styrd av de prostituerade själva. Å andra sidan reproducerade kontrollåtgärderna prostitutionen starkare än tidigare och det blev allt svårare för de prostituerade att byta yrke. Kontrollmyndigheternas rätt att utföra en underlivsundersökning på ”osedliga” kvinnor resulterade i att myndigheterna kom åt allt fler prostituerade, men samtidigt utsattes också fler hederliga kvinnor för en påtvingad gynekologisk undersökning. Häkkinen bedömer till exempel att endast 53% av alla besiktade kvinnor i Helsingfors under åren 1867–1900 var prostituerade. (s. 153) Efter avskaffandet av reglerad prostitution, och särskilt under 1920- och 1930-talen, proletariserades de prostituerade och deras kunder. Gatuprostitution blev den dominerande verksamhetsformen. Prostitutionen knöts också starkt till illegal alkoholutskänkning, särskilt under förbudslagen 1919–1932. Nya former av prostitution uppkom såsom callgirls, hotell-, restaurang- och vandrarhemsprostitution. Gatuprostitutionen dominerade fram till andra världskriget.

Prostituerade skiljde sig inte nämnvärt från övriga kvinnor i staden. Närmare 10% av de prostituerade hade över- eller medelklassbakgrund. De flesta var inflyttade till Helsingfors, mellan 20–30 år gamla, ogifta. Under 1800-talet hade de ofta ett förflutet som piga, tvätterska eller sömmerska. Under 1900-talet var de allt oftare tobaksarbeterskor, café- eller restaurantservitriser,

butiksbiträden, baderskor eller massörskor. Att kvinnor inom vissa yrkesgrupper löpt en större risk att bli prostituerade förklarar Häkkinen med ekonomiska och sociala faktorer i det finländska samhället. Dålig lön för hederligt arbete, arbetslöshet, minskad paternalistisk och social kontroll till följd av urbanisering, avsaknad av sociala nätverk m.m. drev kvinnor över prostitutionströskeln. Intrycket av att nödens tvång har spelat en betydande roll förstärks också av att få kvinnor var yrkeshoror, de flesta sålde sin kropp endast under några år av sitt vuxna liv och försvann därefter ur polisens handlingar.

Men prostitutionen lockade också kvinnor som letade efter glamour och lätta förtjänster, åtminstone för en tid. Häkkinen slår därför fast att en kvinnas beslut att prostituera sig alltid har varit ett individuellt val. Men kvinnors underordnade ställning i det finländska samhället skapade "riskfaktorer" som utgjorde grunden till att ett sådant val överhuvudtaget måste göras. Prostitutionen i Helsingfors har visat sig vara formbar och seglivad. Förändringarna i prostitutionskulturens verksamhetsformer kan inte enbart förklaras utgående från samhälleliga förändringar. Prostitutionskulturen lever sitt eget liv, skapar sina egna normer och sitt eget språk inom de gällande samhällsstrukturerna. Kontrollsystemet har närmast påverkat verksamhetsformernas utformning.

Det narrativa greppet och det flytande språket i avhandlingen gör den till en läsoplevelse. Också det faktum att Häkkinen medvetet har frångått ett myndighetsperspektiv och förtjänstfullt, och med talrika exempel, beskriver prostitutionskulturen och dess aktörer i Helsingfors vardagen gör avhandlingen intressant också för den läsande allmänheten. Aktörsperspektivet är emellertid fruktbarast när det relateras till de rådande maktstrukturerna. Frågan hur förändringarna i den offentliga kontrollen av prostitutionssystemet påverkade förändringarna i konstruktionen av en "osedlig kvinna" och prostitutionskulturen förblir delvis obesvarad. Häkkinen behandlar också mycket översiktligt debatten om avskaffandet av reglerad prostitution. Frågor rörande vilka effekter förändringarna i kontrollsystemet hade på de prostituerade och deras kunder, och hur lösdrivarkontrollen påverkade prostitutionskulturen, har invävts i olika kapitel. Detta har föranlett en del upprepningar och gör det svårt för läsaren att få en överblick. Häkkinens avhandling skulle ha varit stringentare om han hade periodiserat undersökningen i före och efter upphävandet av reglerad prostitution och metodiskt hade relaterat källmaterialet till detta.

Avhandlingen ger mycket ny kunskap om kunderna. I vissa avsnitt förefaller männens sexualitet och de problem de mötte som användare av sexuella tjänster t.o.m. överskugga det utlovade forskningsperspektivet. Häkkinen har t.ex. beräknat vad en sexualakt kostade i relation till manslönerna i Helsingfors, men har inte ställt förändringarna i de kvinnliga riskyrkesgruppernas löner i relation till det gängse priset på en sexualakt eller till variationerna i antalet prostituerade.

Parallellerna mellan dagens prostitution och förhållandena under 1800-talet är trots vissa skillnader förbluffande. Dels var prostitutionen då som nu

begränsad till vissa kvarter, restauranter och barer, dels erbjöd många utländska prostituerade då som nu sina tjänster till kunder av olika social status. Slutligen påminner 1990-talets ekonomiska kris om 1930-talets ekonomiska depression då antalet prostituerade också ökade markant i Helsingfors. "Prostitutionsrenässansen" har blåst nytt liv i den gamla debatten om reglerad prostitution borde återinföras eller ej. Avhandlingen kunde därför utgöra en bra utgångspunkt för beslutsfattare och samhällsaktiva grupper i de fortsatta diskussionerna.

Mona Rautelin

Krigsårens filmer i ett könsperspektiv

Anu Koivunen, Isänmaan moninaiset äidinkasvot – Sotavuosien suomalaisen naisten elokuva sukupuoliteknologiana [Fosterlandets mångskiftande modersanlete - Krigsårens finska kvinnofilm som könsteknologi], Suomen elokuvatuutkimuksen seura. 285 s. Turku 1995.

Anu Koivunens bok om kvinnofilm som könsteknologi baserar sig på hennes licentiatavhandling som genomförts inom projektet "Suomalaisen elokuvan historia 1920-luvulta 1950-luvulle" (Den finländska filmens historia från 1920-talet till 1950-talet). Projektet som skapats av filmvetare i Åbo har lyckats fånga en hel del av tidsperiodens kulturhistoria genom att klarlägga strukturer som inte speglas inom vanligt historiskt källmaterial. Med en psykologiskt feministisk metodik strävar Koivunen till att analysera något av dynamiken mellan åskådare och film. Genom att lyfta fram allmänna frågeställningar främst kring kvinnor och kultur har hon skapat en bok som har sitt intresse utöver den snävt avgränsade filmvetenskapliga genren. Hon har skrivit en kulturhistoriskt och metodiskt intressant bok med ett väl valt bildmaterial.

Koivunen utgår i boken från begreppet kvinnobild, från hur filmerna representerar, framställer och producerar kvinnodiskurser genom att analysera fyra kvinnotyper i filmerna: modern, den fallna kvinnan, kvinnodrömmar och den moderna kvinnan. Koivunen analyserar filmens kvinna diskursivt för att se hur subjekt förkroppsligas och får betydelser inom en komplexitet och hierarkisk könsbunden referensram. Filmen ses som en könsteknologi bland andra, som indelar och konstruerar, återuppväcker och förnyar uppfattningar om kön.

Koivunen visar hur den finländska krigsfilmerna, i motsats till den amerikanska behandlade förhållandet mellan kvinnan och moderskapet snarare än relationen mellan kvinna och barn. Moderskapet blir en mer allmängiltig representation av gruppen kvinnor med barn och detta ser Koivunen som ett

uttryck för att moderskapet politiserades under kriget, blev en del av en fosterländsk och samhällelig uppgift. Paralleller finns åtminstone i retoriken från sekelskiftet men Koivunen pekar på hur denna ideologiska propaganda återupptogs under de pressade krigsåren och hur filmen tog del i detta nationella projekt. Ett exempel som Koivunen anför är filmen "Suomisen perhe" (Familjen Suominen) 1941 där den amerikanska emigranthustrun Thelmas och den purfinska Ainos livsvärldar möts. Thelma beskrivs som en världsvan dam som är vågad, går på parties och dricker alkohol, medan Aino hävdar värden som vardagsflit och hederligt arbete. Här segrar sparsamhet och konservativt beteende över modernitet, flirt och slöseri.

En intressant mentalitetsmässig poäng framför Anu Koivunen då hon visar hur den fallna kvinnan egentligen beskrivs och framträder i filmer först efter kriget. Visserligen hade den kvinnliga sexualiteten skildrats som tveeggad redan före och under kriget, men först efter vapenstilleståndet kom filmer om kvinnor som – främst i stadens djungel – föll djupt. Detta är en sensationsfilmgenre som i någon mån utgick från att urbaniserade unga kvinnor i efterkrigstidens Helsingfors ansågs befinna sig i riskzonen för att bli prostituerade. Här utvecklar författarinnan psykologiska teorier om kroppsuppfattning och hur filmerna gav möjligheter att genom kvinnokroppen bearbeta traumor från det förlorade kriget. Man kunde naturligtvis fråga sig om det finns en nivå där filmen i och med krigsslutet förlorar en del av sin roll som nationellt uppbyggligt instrument och att det därför finns utrymme för denna filmtyp. En stor del av dessa filmer var i varje fall upplysningsfilmer av olika slag – t.ex. "Synnin jäljet" (Syndens spår) 1946 som berättar om syfilissmitta där ett underliggande tema är att visa den kvinnliga sexualiteten som ett hot.

I bokens avsnitt om kvinnoideal och kvinnoönsningar ställs Koivunen inför problemet med filmernas status i de kvinnliga åskådarnas liv. Varför behöver kvinnor romantik, kan man fråga sig. Författarinnans svar är att kvinnogemenskapen genom den romantiserade kulturen bygger sig ett eget "rum", en kvinnlig nisch som skydd mot den omgivande världen. Hon ser inte den romantiska populärkulturen som en kvinnoverklighet eller som något bevis för att kvinnor saknar verklighetskontakt utan som en form av kvinnokultur som medvetet står i motsats till den kärva yttervärlden. I avsnittet om den moderna kvinnan i filmen betonar Koivunen dessutom hur komedierna kunde verka som andlig rekreation i den kärva krigsverkligheten. I dessa modernitetsfilmer, t.ex. "Tositarkoituksella" (Med seriös avsikt) 1944, utmanar kvinnor med moderna ideal föräldrade patriarkaliska strukturer. Stad och landsbygd ställs här emot varandra på ett kanske nytt sätt, landsbygden står för det konservativa (mannen) medan staden representerar det opraktiska (kvinnan). Kärleken övervinner dock alla svårigheter och äktenskapet löser alla problem.

Som ett beaktansvärt forskningsresultat kan man se Koivunens försök att se det nationella projektet som en hierarkisk struktur och hennes försök att placera in kvinnan i denna nationella grammatik. Mycket av kvinnorollen

kan ses i relationen mellan kvinnan och familjen. Kvinnan är en ärbär person som reglerar sin sexualitet och står som väktare av anständighet. Familjen blir en metafor för samhället, den goda modersrollen idealiseras i hela samhället, både av försvarsmakten, befolkningsförbundet, kyrkan och skolan. Koivunen ser paralleller mellan filmernas goda moder och nationella framgångar samt mellan filmernas fallna kvinnor och allmänt nationellt förfall. Moderskapet ses i filmerna i relation till annat, till nationen, familjen, religionen, sexualiteten, det moderna, till arbetet och till konsumtionskulturen.

Koivunen påpekar att kvinnodiskursen inom den finländska krigstida filmen inte uppstod ur intet, utan att man som en del av det nationella projektet återupptog trender som hade en längre tradition. Ett problem som genomgående kommer till uttryck i filmerna är hur man skall sammanjämka behovet av upplysning och propaganda med filmernas underhållningsvärde, ett problem som säkert gäller all ideologisk populärkultur.

Anu Koivunen har skrivit en intressant och läsvärd bok om kvinnor och film under en på många sätt utsatt epok. Sannolikt renodlas allmängiltiga tendenser och maktrelationer under sådana extrema förhållanden som krig innebär, vilket gör det extra fruktbart att undersöka kulturyttringar i krigstider. Detta, i kombination med det intressanta teoretiska perspektivet, gör boken läsvärd för varje kulturhistoriker. En viss förundran väcker dock filmvetarnas allmänna tendens att omarbeta sina licentiatavhandlingar till tryckalster i stället för att omarbeta dem till doktorsavhandlingar. Anu Koivunens avhandling hade troligen som sådan, men med ett utvidgat källmaterial alldeles klart, antagits som en god doktorsavhandling.

Joachim Mickwitz

Musiksmak i Helsingfors

Jukka Sarjala: *Musiikkimaun normitus ja yleinen mielipide. Musiikkikritiikki Helsingin sanomalehdissä 1860–1888* [Normeringen av musiksmaken och den allmänna opinionen. Musikkritiken i Helsingfors 1860–1888]. Turun Yliopiston Jukaisuja C 100. 316 s. Turku 1994.

Avhandlingen granskar den finländska musikkritikens uppkomst och dess normskapande funktion, d.v.s. frågan om vad som skulle uppfattas som god musikalisk smak. Undersökningens empiriska underlag utgörs av nitton tidningar som kom ut i Helsingfors någon gång under perioden 1860–1888. I några av dagstidningarna växte en högtstående recensionsverksamhet fram under periodens gång, medan inslaget musikkritik förblev av rätt försumbart omfång i större delen av tidningarna. Som teoretiskt vertyg för sin uppgift konstruerar Jukka Sarjala ett slags konstförståelsens genealogi för att

påvisa hur musikkritikens möjligheter och uppkomstbetingelser är beroende av hur ett konstverk uppfattas eller ännu mera primärt, att en företeelse uppfattas som ett konstverk. Sin egen syn på musiken, såsom den kommer till uttryck i avhandlingens text, identifierar Sarjala ganska långt med den som uppkom under 1800-talets gång och vars frambrytande i Finland han skildrar.

Idén om konstprodukten som ett tekniskt prov, ett skickligt utfört hantverk, gav i och med romantiken vika för en syn på verket som något i sig, ett avtryck av en stor andes skapande. Den stora vändpunkten vad musiken beträffar var E.T.A. Hoffmanns kritik av Ludwig van Beethovens symfonier. Tidigare hade den instrumentala musiken sin status i första hand som bruksmusik, som mer eller mindre väl lämpad för olika funktioner (andakt, fest, måltid, nyttigt tidsfördriv) och ansågs underlägsen den vokala musiken, som genom den i sång tolkade lyriken tillfördes ett idéinnehåll som den instrumentala musiken tänktes sakna; den instrumentala musiken uppfattades då endast ge uttryck för affekter, på ett imitativt vis i toner avmåla mänskliga passioner. Men genom den nya uppfattningen av musikverket som autonomt, som ett sublimt avtryck av en högre verklighet – en uppfattning som särskilt lämpade sig för symfonisk musik – ställdes den gamla värderingen på huvudet så att den instrumentala musiken rätt allmänt började uppfattas som den fullödigaste. Detta förändrade synsätt gav musikkritiken en ny innebörd; den verbala uttolkningen av det musikaliska blev både svårare och viktigare.

Före 1860 hade tidningspressens musikomnämningen ofta karaktären av en nyhet om något som hänt på stan, societeten hade samlats här eller där och låtit sig trakteras med musik. I dylik rapportering var alltså publiken minst lika viktig som musiken. Detta betyder inte att musiken reducerades till ett tidsfördriv så gott som ett annat; tvärtom fröjdas en redaktör som Zachris Topelius i *Helsingfors Tidningar* inte sällan över sammankomsterna som ett tecken på huvudstadspublikens förfinade smak och lovvärda strävan till en förädlade bildning. Men att kritisera de musikaliska sällskapens amatörsångare och amatörinstrumentalister var från första början ett särdeles ömtåligt tilltag. De första meningsbrytningarna rörande musikkritik i finländsk press, vilka ägde rum på 1830-talet, rörde just det berättigade i att offentligen klandra sådana helt frivilliga och vilmenande aktiviteter. Professionellt musicerande var en annan sak. Rätt tidigt lärde sig musikskribenterna att snörpa på munnen åt virtuoser som genom en långt driven teknisk briljans uppfattades förnedra musikutövandet till, som man sade, cirkuskonster. Virtuoser av olika slag passerade inte sällan Åbo och Helsingfors på sin väg mellan de musikaliskt mera betydande städerna S:t Petersburg och Stockholm. I allmänhet fanns det vid denna tid inte stationära yrkesverksamma musiker i Finland utöver gardesmusikanter och kantorer. När konsertväsendet stegvis uppkom fick Helsingfors en allt överskuggande ställning, varför Sarjala också begränsar sin undersökning till huvudstaden.

Musiken blev genom sin allmänna tillgänglighet för en biljett- och notköp-

ande allmänhet befriad från det patriarkaliska beroende den tidigare inordnats i genom utövarnas beroende av kyrkliga och värdsliga mecenater. I det nya konsertväsendet var musiken ett självändamål. Den fordrade en kunnig och disciplinerad publik. Tjänstemannens dygder blev också musikpublikens dygder: koncentration, uthållighet och självbehärskning. Av recensenternas slängar mot den faktiska helsingforspubliken att döma var det ännu en bit kvar på disciplineringsväg; publiken hade svårt att hålla tyst, herrarna gick ut på rökpauser och under det att det sista konsertnumret exekverades började ofta ett allmänt uppbrott. Man skulle hinna hem till den väntande kvällsvarden. De mindre seriösa s.k. promenadkonserterna, där rörlighet och småprat så att säga hörde till bilden, blev mycket populära. Däremot hade seriösa konserter där nya verk framfördes i sin helhet svårt att dra publik.

Som regel är kritikerna av liknande åsikter om Helsingfors konsertutbud och om prioriteringar i programvalet. Att det dock fanns en annan publiksmak, vilken ibland gisslades, framgår mest indirekt, just genom kritiken av en alltför blandad konsertmenu, över att endast en symfonisk sats i stället för hela verket framfördes och att vokala och solistiska inslag mycket länge kom att anses som obligatorier för ett lyckat konsertprogram. Likaså kritiserades firandet av divor. Det radikala program med hela symfonier och tonvikt på den allra senaste musiken som Robert Kajanus, i egenskap av konsertföreningens ledare och dirigent, introducerade på 1880-talet applåderades i allmänhet av kritikerna gemensamt, medan en del av publiken uppenbarligen ansåg dem för svåra och uteblev. Kritikernas mer avancerade smak i förhållande till den breda publikens kan förklaras med att kritikeruppdraget rätt tidigt monopoliserades av personer som själva ägde musikalisk utbildning och kanske också i någon mån var utövande musiker eller musiklärare. Sarjala uppfattar Topelius som den siste amatören. Ändå hade Topelius skrivit librettot till Finlands första opera och, enligt vad som framgår av hans dagböcker, från tidiga år funnit mycket nöje i att själv musicera i hemmiljö.

Ett problem som ofta tangeras i avhandlingen är hur man kan bestämma en allmän opinion annan än den som kommer till uttryck i musikkritiken. I gemen har ju tidningarna setts och åtminstone själva uppfattat sig som bärare av den allmänna opinionen. Dock pekar berömmande kritik i kombination med halvtom konsertsal på en dylik problematik. Likaså förefaller det livliga intresset för samtida operor, som inte sällan dokumenteras i brev och anteckningar av privat natur, att ha satt relativt få spår i det tidningsmaterial Sarjala genomgått. Topelius och Fredrik Pacius "Kung Carls Jagt" introducerade en egen opera i Finland 1852, men också därefter förblev landets operaproduktion jämförelsevis obetydlig och småskalig. Som framgår av samtida dokument höll sig dock en ganska bred allmänhet på olika sätt underrättad om vad som förekom utomlands och påverkades av kulten av stjärnartister, drabbades av Jenny Lind-febern. Hade man inte på resande fot besökt operan i Stockholm, Berlin eller S:t Petersburg, gick det tydligen an att hålla sitt intresse uppe med hjälp av de opera-spillror som kunde uppfångas, en trans-

kription för piano i ett nothäfte eller en ur sitt sammanhang löstryckt aria i en sångbok. Operetternas påstådda moraliska fördärvlighet, som också i Finland kunde leda till demonstrationer i teatersalongen – något som *Sven Hirn* för inte länge sedan redogjort för i sin operetthistorik – visar i sin tur på en allmän opinion angående musikutövning som gick utöver det estetiska och som tydligen inte föreföll att ha engagerat kritikerkåren särdeles.

Bland operakompositörerna slår dock Richard Wagner igenom med besked också i den finländska pressdiskussionen. Han förmådde, i Finland som på andra ställen, försätta den annars rätt eniga kritikerkåren i inbördes stridigheter. Wilhelm Bolin, filosofen, chefsbibliotekarien och teatermannen som också var *Helsingfors Dagblads* musikrecensent, vägrade fördrå de wagnerska anspråken och anse hans totala musik som ett ytterligare steg framåt från wienklassicismen, medan musikpedagogen Martin Wegelius i Finland blev Wagners banérförare. Schismen ledde till att Wegelius för någon tid drog sig tillbaka från *Helsingfors Dagblads* spalter. Men 1876, inte långt senare, tillät sig dock Wegelius i en på bredden långt utdragen brevserie från Bayreuth rapportera om det första uppförandet av "Ring der Niebelungen" i dess helhet.

Den teoretiska apparat som Sarjala inledningsvis konstruerar – en slags, den borgerliga konstnjutarens utvecklingshistoria – ter sig väldigt mäktig och imponerande i förhållande till det ganska obetydliga objekt den skall tillämpas på, musikkritiken i några finländska tidningar under trettio år. Läsaren får sig en försvarlig dos estetikteori och estetikhistoria till godo förrän hon tillåts ta del av undersökningens tillämpning på den finländska pressen. Det är framför andra den tyska musikologen *Carl Dahlhaus* som fått influera Sarjalas uppfattningar och hela uppläggningsen av hans bok. Men, tack vare genomförandet av denna grandiosa ambition, får också Axel Gabriel Ingelius, den numera föga uppburne romanförfattaren från Åbo, ett gediget fundament att stå på. Han framstår som bokens egentligen enda hjälte bland de finländska pionjärerna, såsom varandes den enda musikkritikern som svarar mot Sarjalas fordringar på en "Kunstrichter" med förmåga att ta språnget mot en professionell musikkritik.

Henrik Knif

Världsutställningen som en spegelskärv

Kerstin Smeds, *Helsingfors – Paris. Finland på världsutställningarna 1851–1900*. SLS 598. 397 s. Helsingfors 1996

Under senare år har de stora världsutställningarna under 1800-talet allt mera tilldragit sig forskningens uppmärksamhet. De har liknats vid arenor där nationerna möttes till fredlig kamp. Utställningarna avsåg framför allt att demonstrera industrins, konstindustrins och teknikens landvinningar, men de var också encyklopediska till sin karaktär, och åtminstone en del av dem var tänkta att sammanfatta all sin tids vetande i en sluten form. Stor vikt lades vid det undervisande momentet, och utställningarna var viktiga också genom att de erbjöd människor från olika länder möjligheten att träffa varandra. Varje världsutställning kom därför att fungera som en idébör. Samtidigt ställdes de kosmopolitiska ambitionerna mot de nationella, vilket skapade en inneboende tvetydighet.

Detta fält har historikerna Kerstin Smeds gett sig ut på med sin doktorsavhandling ventilerad 1996. I den ger hon en bred skildring av Finlands deltagande i utställningarna, och hennes speciella poäng är att visa hur detta deltagande gjorde det möjligt för storfurstendömet att utåt markera sin nationella egenart och relativa självständighet gentemot Ryssland. På utställningarna kunde man vara säker på att nå en stor och inflytelserik publik. Deltagandet fick därför efter hand en allt viktigare politisk karaktär. Samtidigt visar författaren hur deltagandet kom att spegla inre motsättningar i det finska samhället.

Skiljelinjen gick mellan liberaler och svenskspråkiga å den ena sidan och de konservativa fennomanerna å den andra. Båda arbetade på att bygga upp bilden av Finland som en egen stat, men deras åsikter om hur målet skulle nås gick oftast stick i stäv. Liberalerna ansåg att den största faran låg i beroendeförhållandet till det despotiska Ryssland och ville därför anknäta till den västerländska och svenska kulturtraditionen. Fennomanerna varnade för att separatistiska tendenser kunde provocera Ryssland och därmed äventyra storfurstendömet självständighet.

Därför ville de liberala på utställningarna framhäva Finland som en modern industristat, medan fennomanerna, som på hemmaplan i stället förespråkade hantverk och småindustri, hellre ville demonstrera den finska kulturen, alltifrån folkbildning och lärda sällskap till hemslöjd och etnografika. Denna åsiktsskillnad träder tydligt fram i de många intensiva diskussioner som föregick deltagandet i utställningarna och som Kerstin Smeds analyserar i detalj. Slutet på det hela, i Paris 1900, blev en kompromiss med seger i politiska termer för de liberala och i kulturella för fennomanin. Det sistnämnda var kanske viktigast, och det hade gång på gång visat sig att det utländska intresset för allmogekulturen – uppfattad som exotisk – var betydligt större

än för industriprodukterna.

Det är ett fyndigt grepp att låta engagemanget kring utställningarna bilda en spegelskärra, i vilken de nationella motsättningarna och ambitionerna reflekteras. Men det är betydligt mer som speglas, nämligen också den parallella utvecklingen inom industri och konst. Därav framgår att avhandlingen är tvärvetenskapligt upplagd, vilket är en nödvändighet då det gäller ett sådant ämne; talande i sammanhanget är att av de tre större arbeten som föreligger på svenska om de stora utställningarna är ett skrivet inom ämnet konsthistoria, ett i idéhistoria och ett i ekonomisk historia. Samma mångsidighet kännetecknar de internationella undersökningarna; utan förvåning finner man att den amerikanska forskaren Debra L Silverman tillägnat sin utmärkta bok om Parisutställningen 1900, *Art Nouveau in Fin-de-Siècle France. Politics, Psychology and Style*, 1989, sin lärare Carl E Schorske, författare till klassikern *Fin-de-Siècle Vienna*, 1961. I den lade han bildligt talat hela sekelskiftets Wien på analyssoffan.

Den rikhaltiga illustreringen gör boken till ett ymnighetshorn och understryker intrycket av en bred krönika. Läsaren får en levande bild av hur den finska industrin successivt utvecklas, trots initialsvårigheter som kunde ta sig uttryck i att en och samma fabrik hade såväl yxor som ångbåtar i sitt sortiment. Här skildras i ord och bild vad som ställdes ut, både stort och smått, kransågar såväl som åkerbärspunsch, och författaren tar vara på poängerna. Man får läsa om savolaxbåten som åker in och ut på den ena utställningen efter den andra och om fru Walborg Löppönen som i avdelningen för trä- och pappersindustri på världsutställningen i Paris 1889 ställer ut levande kräftor; i en annan avdelning hade hon byggt upp ett helt torn av sylter, svamp, knäckebröd och palvat kött.

I det teoretiska underlaget för resonemangen kring utställningarnas sociala betydelse finns auktoriteter som Pierre Bourdieu, Antonio Gramsci och Robert W Rydell. Det är gott och väl, och någon anledning för Kerstin Smeds att ifrågasätta dem finns inte. Men generellt skulle man önska att någon tog itu med begreppet borgaren, så att tvärsäkerheten kring dennes förmenta behov, drömmar, åsikter och handlingar möjligen blev mindre. Det rör sig dock, som den av Smeds själv återopade ekonomihistorikern David S Landes noterar i *The Unbound Prometheus*, om sinsemellan mycket olika grupperingar och individer med en mängd schatteringar i fråga om inkomster, härkomst, utbildning och levnadssätt.

I avhandlingen talas det några gånger om en nedåtgående ekonomisk utveckling i slutet av 1800-talet. Sant är att det inträffade en svår kris från mitten av 1870-talet och en lång period framåt. Den slog igenom överallt i Europa och föranledde i Skandinavien att emigrationen till Amerika nådde sin högsta höjd under 1880-talet. Men sedan vände det, och mot slutet av 90-talet började priserna och vinsterna att stiga igen. Därmed inleddes en högkonjunktur som kom att vara ända fram mot första världskrigets utbrott. I England kom skedet – det edwardska – i efterhand att bli kallat "the good

old days", i Frankrike "la belle époque". I Helsingfors räcker det med att promenera på gatorna och se alla välbyggda hyreshus i jugendstil från sekelskiftet för att få ett bevis på detta; ett annat exempel är Riga.

En trolig orsak till att sekelslutet ofta tecknas som en stagnerande period är att man låter sig bedras av den sekelskiftespessimism – och de undergångskänslor – som trädde fram i tidens flänörlitteratur och konst. Men dessa stämningar var begränsade till en liten intellektuell krets, och de blåste bort när det nya seklet gick in med dess nationalism och aktivism av ödesdigert slag.

Kerstin Smeds avhandling är ett gott bidrag till den växande litteraturen om de stora utställningarna och därmed också till de olika vetenskaper som arbetar med ämnet. Den bygger på grundlig arkivforskning och är skriven på ett spänstigt, konkret språk. Bara en gång far hon vilse, och det är när hon tillskriver professor Johan Reinhold Aspelin upptäckten att finnarna och deras rötter "satt stadigt förankrade i det finskugriska stamträdets topp". Rötterna brukar inte finnas i toppen, och det är inte heller där man kastar ankar. Men det är naturligtvis bara en bagatell, påtalad endast därför att det finns ett välgörande inslag av humor i boken.

Bo Grandien

Uleåborgarnas version av Finlands politiska historia

Osmo Jussila, Seppo Hentilä & Jukka Nevakivi, *Suomen poliittinen historia 1809–1995* [Finlands politiska historia 1809-1995]. WSÖY. 354 s. Helsinki 1995.

I skildringen av ställningskrigsskedet i Väinö Linnas *Okänd soldat* finns en scen, där en sovjetisk högtalare uppmanar de finländska soldaterna att göra upp med sina lappomän till officerare och komma över till andra sidan. Soldat Vanhala ropar tillbaka att det var slut med lappborna och att man som bäst höll på med laihelaborerna. Ett likartat vaktombyte har ägt rum bland författarna till översiktsverket i politisk historia. *Suomen poliittinen historia* utkom för tjugo år sedan och var ett verk av tavastlänningarna Viljo Rasiila och Eino Jutikkala, medan den bok om Finlands nyaste politiska historia som utkom ifjol har författats av Osmo Jussila, Seppo Hentilä och Jukka Nevakivi, som alla har sina rötter i norra Österbotten och sin akademiska hemvist vid institutionen för politisk historia vid Helsingfors universitet.

Det vore säkert motiverat att diskutera om vi överhuvudtaget behöver ett *översiktsverk* över Finlands historia som utöver den allsmäktiga politiken inte

tar upp ekonomi och sociala relationer annat än som bindmedel och egentligen inte alls behandlar kulturen. Eftersom ett arbete av detta slag säkert också har en egen bred läsekrets, kan den diskussionen kanske anstå.

För de flesta sammelvärk med flera författare är bristen på enhetlighet i allmänhet ett gissel, så också i detta fall. Jussilas historia över storfurstendömet (1809–1917) är inte likadan politisk historia som de två senare avsnitten, utan ännu snävare, den högsta förvaltningens historia, trots att det vid den autonoma tidens slut redan fanns medborgarorganisationer, partier och politiskt liv i Finland. De sistnämnda aspekterna överskuggas i presentationen i hög grad av förvaltningen, vilket är något märkligt med tanke på att medborgarsamhället och partiväsendet i Finland i stort sett fick sin nuvarande form redan i början av detta sekel. Jussilas val avspeglar att hans intresse på senare tid varit inriktat på Finlands administrativa ställning inom det ryska riket, men man kan fråga sig om inte denna infallsvinkel kommit att styra framställningen i alltför hög grad.

Man bör dock inte göra alltför mycket väsen av infallsvinkeln, ty Jussilas andel är en aldeles utmärkt framställning av staten Finlands uppkomst och stabilisering under decennierna efter Borgå lantdag och av hur storfurstendömet administrativa särställning under de sista kejsarna råkade i en allt svårsligare konflikt med den centralisering och unifiering som pågick inom kejsardömet förvaltning. Jussilas framställning bygger på egen forskning, men också på de undersökningar som utarbetats inom förvaltningshistoriekommitén. Den som vill bekanta sig med de senaste resultaten inom forskningen rörande den autonoma periodens förvaltningshistoria får här en koncentrerad, men klar och sakkunnigt disponerad sammanfattning av allt detta.

Måhända kunde Jussila något utförligare ha berört förvaltningshistoriens sociala dimensioner, såsom en annan av förvaltningshistorieprojektets forskare, Heikki Ylikangas gjorde i denna tidskrift ifjol (*HTF* 1995, s. 289–308). Jussila redogör utförligt för Snellmans lära, att enväldet och kejsaren var ett skydd för Finlands autonomi mot underordningssträvanden, som skulle bli följderna ifall fria och representativa statsorgan uppstod i Ryssland. Under Nikaolaj II:s tid stämde konstruktionen dock längre bara till en del. Statsorganen betedde sig som Snellman förutsagt, men kejsaren gjorde det inte.

Hentiläs avsnitt om perioden 1917–1944 är en sakkunnig sammanfattning på basen av den nyaste forskningen. Den bygger emellertid huvudsakligen på andra forskares arbeten, vilket avtecknar sig som en viss brist på sammanhang. Skildringen av det alltid omstridda året 1918 klarar Hentilä väl.

Nevakivis avsnitt om efterkrigstidens historia går ända fram till fjolåret, d.v.s. till bildandet av Lipponens regering. Det centrala temat i framställningen är Sovjetunionens inflytande i Finland och en kritisk granskning av Kekkonens långa presidentperiod. Han har själv forskat i perioden bl.a. i SuKP:s och sovjetregeringens arkiv och det ger framställningen samma prägel av ny forskning och nya infallsvinklar som Jussilas avsnitt. En förtjänst i Ne-

vakivis del är att också den ekonomiska politiken lyfts fram som ett centralt inslag i den politiska historien.

Boken innehåller också några lapsusar. I motsats till vad som hävdas på s. 52 utsträcktes zemstvoväsendet aldrig till Balticum (Östersjöprovinserna). Det ryska konstitutionellt-demokratiska partiet, d.v.s. kadetterna, var i verkligheten inte representerat i det ministerråd som leddes av Witte (s. 79). Kagalen var de konstitutionellas och inte aktivisternas motståndsorganisation (s. 121). Bilagans förteckning över generalguvernörer upptar inte N.M. Turbin, som en kort tid verkade som tf generalguvernör efter mordet på Bobrikoff; ministerstatssekretereradjoinnten E. Oerstroem, som i två perioder var tf ministerstatssekreterare (1904–1905 och 1905–1906) har gjorts till ordinarie innehavare av ämbetet.

Boken lämpar sig väl som kursbok för universiteten.

Antti Kujala

Politisk historia i Sverige

Britta Lövgren, Tommy Möller, Torbjörn Nilsson & Lars Pettersson, *Svensk politisk historia. En kommenterad litteraturöversikt*. Brytpunkt, Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. 232 s. Uppsala 1993.

Också inom de – relativt sett – likartade nordiska ländernas historiografi finns det betydande skillnader, även för modern tid. Ofta omvittnade skillnader är de starka lokalhistoriska traditionerna i Norge och Finland. I Sverige har man redan en tid klagat över att den moderna socialhistorien, ofta i kvantifierande form, sedan slutet av 1960-talet har vunnit en sådan dominans att den helt överskuggat – och samtidigt vetenskapligt nedvärderat – traditionella genrer som politisk historia och biografi. Socialhistorien blev verkligen "history with politics left out".

På denna punkt skiljer sig Sverige markant från t.ex. Finland. I Finland, som sedan den kulturhistoriska skolan haft en stark socialhistorisk tradition, har stormannabiografin blomstrat orubbad och t.o.m. rätt mediokra alster om modern politisk historia har kunnat finna kommersiella förläggare och läsare. De maliciösa har låtit förstå att skillnaden beror på att svensk modern historia är så enormt tråkig – vem skulle vilja skriva politisk historia och hur skulle det kunna finnas stormän i ett land som inte varit i krig på snart två sekler och där de mest upphetsande politiska konflikterna gällt pensionsreformer och vänstertrafik? Dylika avfärdanden väcker givetvis existentiella frågor. "Gror bragdens ära blott på stridens mark"? Borde man inte snarare konstatera att "lyckligt det folk vars historia är tråkig"? Priset för en spännande historia var ibland högt och de som betalade sällan tillfrågade.

Den historiografiska vändningen i Sverige har varit genomgripande, man kan kanske säga att vi, d.v.s. ättlingarna till undersåtarna i det gamla svenska riket, under senare decennier lärt oss enormt mycket nytt om de knektar som skapade den svenska stormakten, men utan utländska forskares hjälp snarast skulle veta mindre än tidigare (åtminstone jämfört med motsvarande forskningsläge i andra länder) om de män och beslut som styrde det hela, om Gustav II Adolf och Karl XII och tidens "grosse Politik". Man behöver inte längta efter de stora männens återkomst för att inse att det finns en obalans, som likaväl gäller svensk modern politisk historia.

Överväganden av detta slag förmådde humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet att uppta modern svensk politisk historia som "ett av de områden, där rådet gör en särskild insats för att främja ny forskning". Som ett led i denna strävan inbjöd rådet år 1992 företrädare för historia och statsvetenskap till ett seminarium för att belysa forskningsläget och forskningsbehoven inom svensk politisk historia efter 1809. För seminariet utarbetade fyra forskare kommenterade litteraturöversikter för tiden 1809-1980. Dessa har i bearbetad form publicerats i rådets serie *Brytpunkt*. Forskarna ger för var sin delperiod en översikt över tidigare forskning och en litteraturförteckning. Forskarna har haft rätt fria händer och bibliografierna eftersträvar inte fullständighet, men resultatet är i alla fall en mycket nyttig översikt över, och diskussion av, forskningsproblem och forskningens inriktning. Nyttan ökas av bibliografier som omfattar sammanlagt drygt hundra sidor, antingen alfabetiska eller grupperade enligt traditionella politiska kriterier, de högsta statsorganen, försvars- och utrikespolitik, socialpolitik, partier, men också enligt en bredare uppfattning av begreppet politik: "kyrka och skola", "kvinnor och politik", "press" m.fl.

Utmärkande för bidragen är att de går utöver KKR-historien, "kungar, krig, riksdag", och breddar politikbegreppet jämfört med dagens, med motiveringen att den moderna konceptionen av politik är anakronistisk och vilseledande för äldre perioder. Författarna vill inte gå tillbaka till en "anemisk aktörsorienterad historia", som genom avskräckning bidrog till att skapa tyngdpunktsförskjutningen mot historia underifrån och därmed överlämnade den politiska historien till jurister och statsvetare. Rapportörerna vill i stället dra in temata som begreppshistoria, borgerskapets historia, det civila samhället och offentligheten, presshistoria, filantropi, kvinnohistoria ("politisk historia för en grupp utan makt"), produktionen av traditioner, kort sagt framhäva behovet av, med Lars Pettersons formulering, "en modern kulturvetenskap, d.v.s. en sammansmältning av humaniora och samhällsvetenskap". Rapportörerna pekar ibland på konkreta forskningsuppgifter, Pettersson för perioden 1809-1865 bl.a. på kyrkotuktens och den korporativa patriarkalisomens historia, socialpolitikens historia, den sena svenska nationsbildningen och svensk nationalism.

För perioden 1866-1920 påpekar Torbjörn Nilsson - liksom även Tommy Möller för efterkrigstiden - att socialdemokratins enastående

maktställning medfört en obalans i forskningen där undersökningar om de borgerliga skulle behövas. Som andra områden där forskningen är svag nämns rättshistorien, tidig presshistoria och första kammaren. För perioden 1920–1945 påpekar Britta Lövgren att partiernas kvinnoorganisationer är illa undersökta, liksom även kvinnorna på arbetsmarknaden. Likaså borde man närmare studera ”den svenska modellen” och ”den sociala ingenjörskonsten” – i vilken utsträckning utgjorde de verkligen ett brott med traditionen, i vilken utsträckning en fas i maktutövningens historia? Möller lyfter åter för efterkrigstiden fram vissa vita fläckar såsom den svenska samförståndskulturen (väljarnas samförståndslängtan och motvilja mot förändring), partiernas förändrade roll och organisationssamhällets utveckling.

De stora förskjutningarna i forskningens inriktning sker sällan genom manifest eller analyser – de är uttryck för att förskjutningen redan skett eller åtminstone kommit igång. Därför kan man kanske se rapporten som ett uttryck för att patienten redan håller på att tillfriskna från sin påstådda sjukdom. I många fall vittnar också rapporten om att en svängning redan pågår och fått sina första uttryck. Alldeles oberoende av detta är rapporten emellertid mycket nyttig som en reflektion över läget och genom det material som rapportörerna redovisat och dragit fram till dryftning.

Max Engman

Marshallplanen – en förödmjukelse för den svenska neutralitetslinjen

Cay Sevón, *Visionen om Europa. Svensk neutralitet och europeisk återuppbyggnad 1945-1948*, Bibliotheca Historica 3. 314 s. Helsingfors 1995.

Historieforskningen i Sverige har under de senaste åren ägnat stor uppmärksamhet åt den svenska utrikespolitiken under de första åren efter andra världskriget – i någon mån på samma sätt som man i Finland för ett tag sedan fick uppleva en veritabel rusning inom forskningen rörande ”farans år”. Man har velat se perioden från andra världskrigets slut till början av 1950-talet som den svenska utrikespolitiska linjens formativa år, som haft en avgörande betydelse för den svenska neutralitetspolitikens utformning under hela efterkrigstiden. Cay Sevóns doktorsavhandling har tillkommit i nära kontakt med svenska forskare på området och är i den meningen en integrerad del av den historiska diskursen i Sverige, även om den har utarbetats och utkommit i Finland.

Ett viktigt utgångsantagande är att den svenska neutralitetslinjen inte var konstant, utan att speciellt handelspolitiska avgöranden i hög grad har be-

stämt dess karaktär. Sevóns arbete byggs upp kring en intressant tematisk spänning. Utgångspunkten är neutralitetslinjen år 1945, som fr.a. personificerades i utrikesminister Östen Undén. Författaren följer hur linjens grundstrukturer upplöstes bit för bit, när Sverige tvingades anpassa sig till det kalla krigets konstellationer. Frågan om Marshall-hjälpen var avgörande för denna utveckling. Undersökningen representerar också "förlorarnas historia", en genre som inte varit särskilt populär bland historieforskarna; det innebär att Sevón undersöker "historien som inte blev till".

Utgångspunkten år 1945 var strävan till universalism i den internationella politiken i kombination med en neutralitet som strävade till en utjämning av konflikterna mellan stormakterna. Undéns linje gick vidare ut på att västmakterna och Sovjetunionen skulle behandlas parallellt; den ideologiska väst-identifikationen skulle inte få påverka de utrikespolitiska övervägandena. Härtill anslöt sig även den storstilade svenska internationella biståndsverksamheten under de första åren efter kriget. Målsättningen var att den skulle förbli strikt bilateral, d.v.s. ske i Sveriges namn. Utrikeshandelspolitiken följde samma riktlinjer som den internationella biståndsverksamheten. I rätt stor utsträckning med Gunnar Myrdal som arkitekt förde man en utrikeshandelspolitik, som å ena sidan strävade efter att främja återuppbyggnaden i grannländerna, å andra sidan trygga produktion och sysselsättning i det svenska välfärdssamhället med hjälp av en kreditstödd export i ett läge då de utländska köparna tillfälligt hade förlorat sin betalningsförmåga.

Vändpunkten blev "valutapuckeln" som tillspetsades kraftigt år 1947. Sevón betonar särskilt bistånds- och kreditpolitikens betydelse för valutakrisens uppkomst. Problemet var inte i och för sig att disproportionen mellan export och import var oskälig, utan att exportkrediterna kumulerades samtidigt som importen betungade reserverna av hårda valutor. Det avgörande för de svenska utrikespolitiska ambitionerna var att krisen 1947 förvandlade landet från biståndsgivare till ett land som själv måste anhålla om hjälp. Det innebar att Sverige blev tvunget att anpassa sig till biståndsgivarens, d.v.s. Förenta staternas, villkor.

Sevón ägnar stor uppmärksamhet åt Gunnar Myrdals verksamhet som förste generalsekreteraren för Förenta nationernas ekonomiska kommission för Europa (ECE) 1947. Som FN-tjänsteman representerade Myrdal givetvis inte officiellt den svenska politiken, men Sevón menar att han i praktiken följde just Undéns linje. Hon granskar i detalj hans ansträngningar att kanalisera Marshall-hjälpen via ECE och på ett sådant sätt att också Sovjetunionen och östgruppen skulle ha deltagit i programmet. Detta stod i bjärt konflikt med den amerikanska regeringens linje, t.o.m. i så hög grad att Myrdal framstod som direkt misstänkt i västmakternas ögon. Enligt Sevón hade Myrdals synsätt sommaren 1947 ett bredare stöd än historikerna i ljuset av den senare utvecklingen har varit benägna att medge. Förutom att den svenska regeringen stod bakom hans ståndpunkt, hade uppfattningen stöd särskilt i Norge och Danmark, men också i Storbritannien.

Frågan om organiseringen av Marshall-hjälpen var inte den undénska linjens enda nederlag. Sverige försökte klara sin valutakris med hjälp av ett dollarlån, men de amerikanska myndigheterna förhöll sig mycket kallsinnigt till de svenska strävandena. Det framgick att ett sedvanligt lån inte kunde komma ifråga, utan att finansieringsarrangemang endast kunde tänkas inom ramen för ett "helhjärtat" stöd för Marshall-programmet. Redan en bindning vid OEEC-konventionen betraktades inom svenska socialdemokratiska regeringskretsar som ett brott mot den tidigare utrikespolitiska linjen, men det var ännu svårare att acceptera ett bilateralt fördrag med USA; det innebar bl.a. att Sverige förband sig att leverera strategiska råvaror. Under intryck av amerikanska påtryckningar blev Sverige alltså under första hälften av år 1948 tvunget att avstå från en av de centrala premisserna för den tidigare neutralitetspolitiken, även om landet inte egentligen anhöll om ekonomiskt stöd, utan om ett lån som man avsåg att återbetala. En del av den svenska Marshall-hjälpen bestod av ett normalt lån, men största delen var s.k. villkorligt bistånd, d.v.s. ursprungligen ett lån, som dock kvitterades genom dragningsrätter i kronor till förmån för andra västeuropeiska länder. På detta sätt klarade Sverige den dollarkris som hotade välfärdssamhället genom export till länder med svaga valutor, men priset var att landet gav upp grunderna för den tidigare neutralitetspolitiken.

Arbetet är skrivet som en narration, där aktörerna, d.v.s. statsmän (och en kvinna, Karin Kock) och diplomater, flyger från en konferens till en annan, träffar andra statsmän och diplomater och växlar repliker. Ibland kan den starkt narrativa framställningen rent av göra det svårare att följa argumentationen. Centrala individuella aktörer är utrikesminister Östen Undén, handelsminister Gunnar Myrdal (1945–1946), senare ECE:s generalsekreterare, och Dag Hammarskjöld, som inträdde på den diplomatiska banan 1946. Andra ofta uppträdande aktörer är utrikesministrarna Lange, Bevin, Bidault och Molotov, USA:s biträdande utrikesminister för ekonomiska frågor William Clayton, m.fl. De svenska diplomaterna Sven Grafström och Erik Bohe-man framstår som illojala underminerare, som inte band sig vid regeringens politik, utan i kulisserna arbetade för den inrikespolitiska högeroppositionen och för en västorientering.

Författaren har gått igenom ett mycket omfattande källmaterial. Primärkällorna omfattar arkivmaterial från Riksarkivet, Arbetarrörelsens arkiv och Kungliga Biblioteket i Stockholm, Palais des Nations och utrikesministeriernas arkiv i London, Helsingfors, Bern och Moskva. Via särskilt *Dagens Nyheter* och *New York Times* pejar hon hur frågorna tedde sig i offentlighetens ljus. Av det relevanta primärmaterial saknas egentligen endast opublicerat arkivmaterial från USA:s State Department, men synbarligen skulle detta inte längre ha gett något väsentligt som inte har kommit fram också i annat material.

Redaktionellt

Historisk Tidskrifts redaktionssekreterare fil.dr *John Strömberg* och fil.dr *Henrik Meinander* avgick från redaktionen i och med föregående nummer. Båda har gjort en lång och gedigen insats för tidskriften, Strömberg som redaktionssekreterare sedan 1981, Meinander sedan 1992.

Historisk Tidskrifts redaktionsråd har till nya redaktionssekreterare utsett fil.mag. *Derek Fewster* och fil.stud. *Henrika Tandefelt*.

M.E.

Medarbetare i detta nummer:

Max Engman, fil.lic (disp.), professor, Åbo Akademi; *Bo Grandien*, fil.dr, professor, Stockholms universitet; *Nils Erik Forsgård*, fil.mag., Helsingfors; *Kai Häggman*, fil.dr, forskare, Helsingfors; *Henrik Knif*, fil.dr, forskare, Redaktionskommittéen för J.V. Snellmans samlade arbeten, Helsingfors; *Antti Kujala*, fil.dr, bitr. professor, Helsingfors universitet; *Joachim Mickwitz*, fil.dr, forskare, Helsingfors; *Tapani Paavonen*, pol.dr, docent, Åbo universitet; *Panu Pulma*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Marjatta Rahikainen*, pol.dr, docent, Helsingfors universitet; *Mona Rautelin*, fil.mag., New York; *Riitta Suhonen*, fil.lic., Kuopio; *Marja Taussi Sjöberg*, fil.dr, docent, Umeå universitet; *Lena Törnblom*, fil.dr, arkivchef, Svenska litteratursällskapet, Helsingfors.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag: uppsatser av Kai Häggman (övers. Nina Edgren-Henrichson) och Antti Kujala (övers. Max Engman) samt recensioner av Antti Kujala, Tapani Paavonen (övers. Max Engman), Riitta Suhonen och Panu Pulma (övers. Henrika Tandefelt).

Innehåll

Antti Kujala: Uppbådet i Raseborgs västra härad 1711. Rymning som tyst protest	269
Nils Erik Forsgård: "Nåd för offren, icke för bödlarna!" Zacharias Topelius och dödsstraffet	287
Kai Häggman: Den förnuftiga kärlekens paradoxer. Äktenskap inom de högre stånden i 1800-talets Helsingfors	299
Marjatta Rahikainen: Arbete eller skola? Om minderårigas arbete i Finland under mellan- krigstiden	323
Granskningar:	
Bo Hännestrand: Människan, samhället och ledarhunden. Studier i ledarhundsarbetets historia. Av Lena Törnblom	343
Seppo Aalto: Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina. Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700. Av Marja Taussi Sjöberg	346
Ronny Ambjörnsson & Sverker Sörlin (red.): Obemärkta. Det dagliga livets idéer. Vuokko Aroma (red.): Lääkäri, lukkari, talonpoika, duunari. Lukuja suomalaisten historiaan. Av Panu Pulma	350
Maria Sundkvist: De vanartade barnen. Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårds nämnd 1903–1925. Tomas Söderblom: Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet. Av Riitta Suhonen	353
Antti Häkkinen: Rahasta – vaan ei rakkaudesta. Prostituutio Helsingissä 1867–1939. Av Mona Rautelin	356
Anu Koivunen: Isänmaan moninaiset äidinkasvot – Sotavuosien suomalainen naisten elokuva sukupuoliteknologiana. Av Joachim Mickwitz	360
Jukka Sarjala: Musiikkimaun normitus ja yleinen mielipide. Musiikkikritiikki Helsingin sanomalehdissä 1860–1888. Av Henrik Knif	362
Kerstin Smeds, Helsingfors – Paris. Finland på världsutställningarna 1851–1900. Av Bo Gran- dien	366
Osmo Jussila, Seppo Hentilä & Jukka Nevakivi: Suomen poliittinen historia 1809–1995. Av Antti Kujala	368
Britta Lövgren, Tommy Möller, Torbjörn Nilsson & Lars Pettersson: Svensk politisk historia. En kommenterad litteraturoversikt. Av Max Engman	370
Cay Sevón: Visionen om Europa. Svensk neutralitet och europeisk återuppbyggnad 1945–1948. Av Tapani Paavonen	372

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 4, 00014 Helsingfors universitet

Prenumerationspris 1996: Mk 135,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 40,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbok-
handeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.